

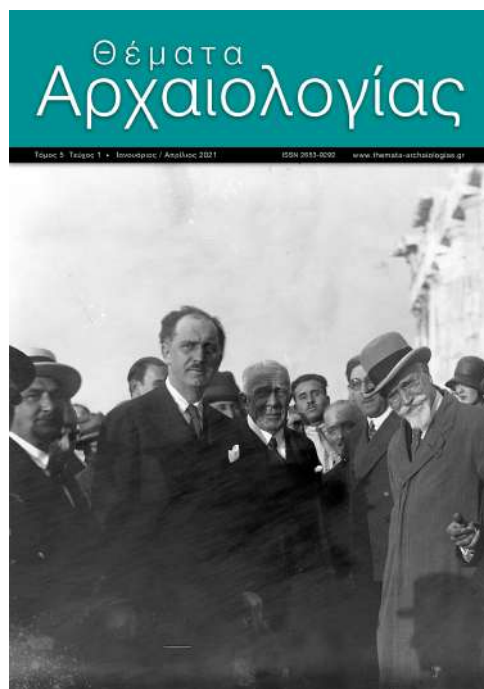
Ο Χάρτης των Αθηνών

Η θεμελίωση των αρχών των αναστηλώσεων και η περίπτωση της Ακρόπολης

Συγγραφέας: Κώστας Ζάμπας

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2021/10/charter-of-athens-2021-5-1-22-51.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 5, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2021, σ. 22-51

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό ελεύθερης πρόσβασης περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

The Charter of Athens

The foundation of the principles of restoration
and the case of the Acropolis

Abstract at the end of the article

Ο Χάρτης των Αθηνών

Η θεμελίωση των αρχών των αναστηλώσεων και η περίπτωση της Ακρόπολης

Κώστας Ζάμπας

Πολιτικός Μηχανικός

Δρ Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

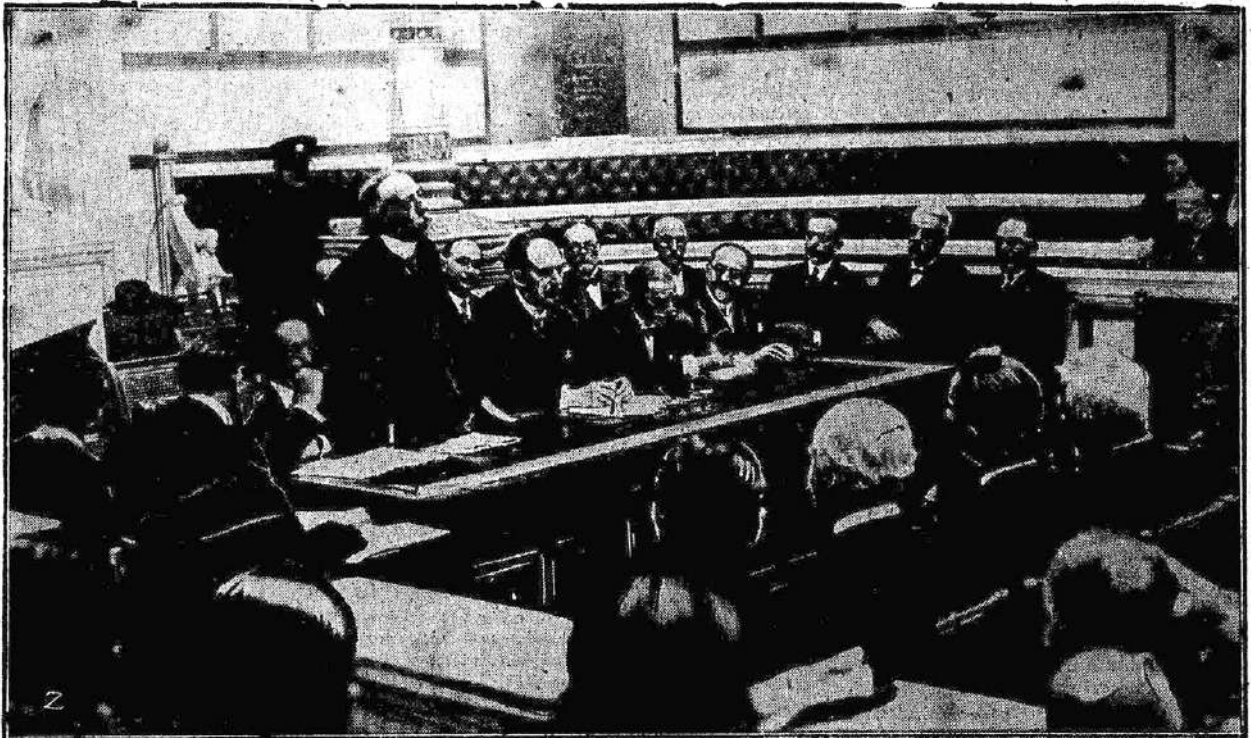
costaszambas@gmail.com

Στο άρθρο εξετάζεται η Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Προστασία και τη Συντήρηση των Μνημείων της Τέχνης και της Ιστορίας που συνεκλήθη από το Διεθνές Γραφείο Μουσείων τον Οκτώβριο του 1931 στην Αθήνα. Με νεώτερα στοιχεία περιγράφονται η οργάνωσή της, στην οποία πρωταγωνίστησε ο Γραμματέας του Γραφείου Ευριπίδης Φουντουκίδης, οι εργασίες της και τα συμπεράσματά της, που είναι γνωστά ως ο Χάρτης των Αθηνών και αποτελούν τη θεμελίωση των διεθνών αναστηλωτικών αρχών, χωρίς να διαφέρουν ουσιωδώς από αυτές του Χάρτη της Βενετίας. Εξετάζεται επίσης η περίπτωση της αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης που ήταν κεντρικό θέμα της Συνδιάσκεψης. Η αναστήλωση της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα είχε ολοκληρωθεί ένα χρόνο πριν κατά την εκατονταετηρίδα του νέου Ελληνικού κράτους και απέσπασε επαίνους από τους συνέδρους, αλλά και προειδοποιήσεις για τις ζημιές που θα προκαλούσαν τα σκουριασμένα σίδηρα, όπως συνέβη και κατέστησαν αναγκαίες τις σύγχρονες αναστηλώσεις της ΕΣΜΑ. Για αυτές τις αναστηλώσεις και την τωρινή πρόταση του Μανόλη Κορρέ περί της ανακατασκευής της δυτικής προσπέλασης της Ακρόπολης κατατίθενται ορισμένες παρατηρήσεις υπό το πρίσμα των αρχών του Χάρτη των Αθηνών, των νεώτερων χαρτών και των επιπλέον αρχών που διατύπωσε ο Χαράλαμπος Μπούρας. Το άρθρο έχει μορφή τέτοια ώστε να αξιοποιεί τις δυνατότητες που δίνει ένα ηλεκτρονικό επιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης. Διαθέτει ένα σχετικά σύντομο κείμενο, εκτεταμένες υποσημειώσεις και εκατοντάδες συνδέσεις στο διαδίκτυο, έτσι ώστε ο αναγνώστης να έχει πολλές επιλογές: από τη σύντομη ανάγνωση του βασικού κειμένου, έως την μελέτη των άμεσα προσβάσιμων συνδέσεων προκειμένου να ελέγξει τις απόψεις του γράφοντος, ή να προχωρήσει στη δική του περαιτέρω σχετική έρευνα.

Λέξεις ευρετηρίου

Χάρτης Αθηνών
Φουντουκίδης
αναστήλωση
Ακρόπολη
Μπούρας

ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΙΝΗΝ ΕΝΑΡΞΙΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Ἀκαδημίας, ἐνῶ ὁμιλεῖ ὁ τέως ὑπουργὸς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Βελγίου καὶ πρόεδρος τῆς διεθνoῦς ἐν Γενεύῃ ἐπιτροπῆς προστασίας τῶν μνημείων κ. Ἰούλιος Ντεστρέ. Παραπλευρῶς τοῦ κ. Ντεστρέ ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας κ. Παπανδρέου, ὁ κ. Μπενάκης, ὁ κ. Οἰκονόμου κλπ.

1. Φωτογραφία ἀπὸ τὸ πρωτοσέλιδο δημοσίευμα τῆς εφημερίδας Ἔθνος τῆς 21/10/1931 ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρία τῆς Συνδιάσκεψης τῶν Αθηνῶν. Ἀριστερά τοῦ ὁμιλοῦντος Jules Destrée εἰκονίζεται πιθανῶς ὁ Εὐριπίδης Φουντουκίδης καὶ στὴν πίσω σειρά, δεύτερος ἀπὸ δεξιά, ὁ Θεόδωρος Μακρίδης Μπέης.

1. ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ Διεθνὴς Συνδιάσκεψη γιὰ τὴν Προστασία καὶ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ἱστορίας στὴν Αθήνα τὸ 1931

Ἀπὸ τὴν Τετάρτη 21 Οκτωβρίου ἕως τὴν Παρασκευή 30 Οκτωβρίου 1931 πραγματοποιήθηκε στὴν Αθήνα ἡ πρώτη στὴν ἱστορία διεθνὴς ἐπιστημονικὴ συνδιάσκεψη ἐιδικῶν με θέμα τα προβλήματα ποὺ σχετίζονται με τὴν προστασία καὶ τὴ συντήρηση τῶν μνημείων τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ἱστορίας. Ἡ σύγκληση τῆς συνδιάσκεψης ἐγίνε ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Μουσείων (OIM-Office International des Musées) τοῦ Ἰνστιτούτου Πνευματικῆς Συνεργασίας (ICI-Institut International de Coopération Intellectuelle) τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ΚτΕ). Τα συμπεράσματά τῆς ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες διεθνῶς ἀποδεκτὲς ἀρχές τῶν ἀναστηλώσεων,¹ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς ΚτΕ καὶ ἔχουν χαρα-

κτηριστεῖ τόσο στὴ βιβλιογραφία ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ὁργανισμοὺς ὡς ὁ «Χάρτης τῶν Αθηνῶν».²

Ἡ συνδιάσκεψη ἐγίνε στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου, ὅταν στὴν Ελλάδα, ἐννέα χρόνια μετὰ τὴν Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας ποὺ ἐπακολούθησε, κυβερνοῦσε ὁ Ελευθέριος Βενιζέλος. Ὁλος ὁ κόσμος δοκιμαζόταν ἀπὸ τὴν οικονομικὴ κρίση ποὺ εἶχε ξεσπάσει δυο χρόνια πρὶν καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονταν οἱ δυνάμεις τοῦ Ἄξονα: στὴν Ἰταλία κυβερνοῦσε δικτατορικὰ ἀπὸ τὸ 1922 τὸ Ἐθνικὸ Φασιστικὸ Κόμμα τοῦ Μπενίτο Μουσολίνι, ἐνῶ στὴ Γερμανία ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ με τοὺς ναζὶ ἦταν ἤδη στὸν δρόμο πρὸς τὴν Καγκελαρία, τὴν ὁποία κατέκτησε δυο χρόνια μετὰ. Ἡ

[illegible]

2. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Ακρόπολις* της 22/10/1931 με πανοραμική φωτογραφία της εναρκτήριας συνεδρίας.

ΚτΕ προσπάθησε σε αυτές στις συνθήκες και μέσω των οργάνων της να διασφαλίσει την ειρήνη, αλλά οι προσπάθειες αυτές αποδείχθηκαν σύντομα ατελέσφορες. Ένα από τα όργανά της, το ΠΙ, ήταν ο πρόδρομος της UNESCO και ανάμεσα στα πιο δραστήρια τμήματά του ήταν το Διεθνές Γραφείο Μουσείων -ΟΙΜ-, που είχε έδρα στο Παρίσι.

Τα συμπεράσματα της συνδιάσκεψης, οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν και ο κατάλογος των συνέδρων δημοσιεύτηκαν το 1933 από το ΟΙΜ.³ Οι ανακοινώσεις είχαν ήδη δημοσιευτεί σταδιακά στο περιοδικό *Mouseion* που εξέδιδε το ΟΙΜ. Ακολούθησαν τα τρομερά χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η περίοδος της ανασυγκρότησης των κρατών στα μεταπολεμικά χρόνια και.

[illegible]

3. Η πρώτη σελίδα δισέλιδου δημοσιεύματος του Abel Antoon Kok στο *Bow-en Interieurkust*.

με την ψήφιση του Διεθνούς Χάρτη Αποκατάστασης Μνημείων και Τόπων της Βενετίας το 1964, ο Χάρτης των Αθηνών πέρασε στην ιστορία αλλά χωρίς ιδιαίτερες αναφορές στον θεμελιακό χαρακτήρα του. Στην αυγή του 21ου αιώνα εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για τη σημασία του Χάρτη: εκδόθηκε ένα βιβλίο με ανατύπωση των συμπερασμάτων, ορισμένων εκ των ανακοινώσεων και του καταλόγου των συνέδρων,⁴ και δημοσιεύτηκαν σχετικές επιστημονικές εργασίες κυρίως στη γαλλική βιβλιογραφία.⁵

Εν τούτοις υπάρχουν ακόμα πολλά θέματα σχετικά με την οργάνωση, τη διεξαγωγή και τη σημασία των συμπερασμάτων της Συνδιάσκεψης των Αθηνών που δεν έχουν φωτιστεί πλήρως. Η διάθε-

Πρόεδρος του ΟΙΜ ήταν ο πρώην Υπουργός Τεχνών και Επιστημών του Βελγίου, ο σοσιαλιστής Jules Destré, αλλά όπως αποδείχθηκε από την έρευνα των αρχείων του, επικεφαλής ήταν ουσιαστικά ο Έλληνας γραμματέας του Γραφείου Ευριπίδης Φουντουκίδης (1895-1968).⁷ Σε αυτόν οφείλεται κατά κύριο λόγο η ιδέα αλλά και η οργάνωση της συνδιάσκεψης στην Αθήνα, για την οποία δεν υποκινήθηκε απλώς από την προφανή φιλοπατρία του, αλλά στηρίχθηκε αφ' ενός στον μνημειακό πλούτο της Ελλάδας και αφετέρου στο γεγονός ότι μόλις ένα χρόνο πριν, με την επέτειο των εκατό χρόνων από την ίδρυση του νέου Ελληνικού Κράτους είχε ολοκληρωθεί ένα εμβληματικό έργο: η αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα.⁸

Βιολογίας 25

**4. Δημοσίευμα της εφημερίδας Έθνος της 21/10/1931
για την περιήγηση των συνέδρων στα νησιά
του Αιγαίου**

[τ.5.1] Ιανουάριος/Απρίλιος 2021

Θέματα

σμιας πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ότι χρησιμοποίησε πρώτος την έννοια αυτή, «patrimoine culturel», στη συνδιάσκεψη των Αθηνών και έκτοτε εργάστηκε συστηματικά για την καθιέρωσή της.¹⁴

Ο Φουντουκίδης είχε όλη την επικοινωνία με τις εθνικές αρχές και τους συνέδρους και οργάνωσε άψογα τη συνδιάσκεψη. Την ημερήσια διάταξη την είχε ανακοινώσει ο ίδιος, δημοσιεύτηκε στο 15ο τεύχος του *Mouseion*¹⁵ και περιλαμβάνει θέματα που ακόμα και σήμερα απασχολούν όσους δραστηριοποιούνται στην προστασία των μνημείων. Με υπογραμμίσεις στις λέξεις-κλειδιά είχε ως εξής (σε μετάφραση του υπογράφοντος):

1. Παρουσίαση των διαφόρων νομοθεσιών στον τομέα της προστασίας και συντήρηση των μνημείων της Ιστορίας και της Τέχνης: α) Θεμελιώδεις αρχές· β) Εξουσία και υποχρεώσεις του κράτους ανάλογα με το αν τα μνημεία ανήκουν στο κράτος, σε κοινότητες, στο κοινό ή σε άτομα· γ) Μέθοδοι και διαδικασία ταξινόμησης.

2. Αποκατάσταση των μνημείων - Γενικές αρχές - Συγκριτική μελέτη των δογμάτων.

3. Υποβάθμιση λόγω της φθοράς του χρόνου και από ατμοσφαιρικούς παράγοντες. Μελέτη των βλαβών που εμφανίζονται στα διάφορα μέρη της κατασκευής και κατάσταση των υλικών. Τυπικά παραδείγματα. Εξέταση εργασιών στερέωσης, επισκευής, συντήρησης ή προστασίας.

Ποια υλικά πρέπει να χρησιμοποιούνται για την επισκευή των ορατών και αθέατων μερών των κτηρίων; Μπορεί να προταθεί η χρήση νέων υλικών; Τεχνικές για τη διατήρηση των αρχικών στοιχείων έναντι καταστρεπτικών παραγόντων (μικροοργανισμοί, βλάβη κλπ.)

Συντήρηση αγαλμάτων και γλυπτών διακόσμου.

4. Περιβάλλον μνημείων - Προστασία του περιβάλλοντος χώρου - Αισθητικές και αρχαιολογικές προϋποθέσεις χρήσης.

Καθαρισμός μνημείων.

Ο ρόλος της βλάστησης ως αισθητικό στοιχείο στο περιβάλλον των μνημείων.

5. Χρήση μνημείων. Επεμβάσεις επικίνδυνες για την ασφάλειά τους ή ασυμβίβαστες με τον καλλιτεχνικό και ιστορικό χαρακτήρα τους.

6. Ποια είναι τα συγκεκριμένα θέματα στα οποία θα ήταν επιθυμητό να αναληφθεί πρωτοβουλία μελέτης ή δράσης από το Διεθνές Γραφείο Μουσείων;

COMPAGNIE DE NAVIGATION NATIONALE DE GRÈCE	
SS PATRIS II	
Départ: SAMEDI 17 octobre 1931	
Liste des Passagers se rendant à Athènes pour la Conférence de l'Office International des Musées de la Société des Nations	
M. et M ^{me} JULES DESTIER	Ancien ministre des Arts et des Sciences de Belgique, Président de l'Office International des Musées.
M. PAUL LÉON	Membre de l'Institut, directeur général des Beaux-Arts de France.
Sir Cecil HARGREAVES-SMITH	Inspecteur des œuvres d'art de S. M. le Roi d'Angleterre.
M. et M ^{me} NYNS	Secrétaire général du ministère des Arts et des Sciences de Belgique.
M. et M ^{me} HENRI VERNE	Directeur des Musées nationaux et de l'École du Louvre.
M. D.-P. SLOTHOUWER	Architecte, professeur à l'École supérieure technique de Delft (Pays-Bas).
M. EDM. PONTHEMOLI	Membre de l'Institut, inspecteur général des Palais nationaux, professeur à l'École nationale des Beaux-Arts à Paris.
M. et M ^{me} RICHARD DUPREHEUX	Directeur du service littéraire, artistique et théâtral du journal <i>La Sola</i> de Bruxelles.
M. M ^{me} et M ^{me} F.-A.-J. MOOREN	Architecte, ancien conseiller technique du gouvernement des Indes Néerlandaises pour la conservation des monuments de Bali.
M. J.-F. SANCHEZ Y CANTON	Sous-directeur du musée du Prado à Madrid.
M. LOPEZ OTERO	Directeur de l'École d'Architecture à Madrid.
M. RICHARD GRAUL	Ancien directeur des Musées d'Art de la ville de Leipzig.
M. ETIENNE MICHON	Membre de l'Institut, conservateur du département des Antiquités grecques et romaines au Musée du Louvre.
M. MICHEL TAUDIT	Président de section au Conseil d'Etat à Paris.
M. le baron VICTOR HOHTE	Architecte, membre de l'Académie royale de Belgique.
M. PAUL VEHDIER	Inspecteur général des Monuments historiques de France, chef de cabinet du sous-secrétaire d'Etat aux Beaux-Arts.
Don EMILIO MOYA	Architecte, conservateur des monuments de l'Espagne du centre.
M. PIERRE PAQUET	Inspecteur général des Monuments historiques de France.
M. et M ^{me} JEAN GUFFREY	Conservateur au Musée du Louvre.
M. et M ^{me} PAUL VITHY	Conservateur au Musée du Louvre, membre de la Commission des Monuments historiques de France.
M. LOUIS HAUTECEUR	Conservateur des Musées nationaux, professeur à l'École des Beaux-Arts de Paris.
M. PAUL SAINTENOY	Architecte, membre de l'Académie Royale de Belgique.
M. et M ^{me} ANDRÉ COLLIN	Architecte en chef des Monuments historiques de France, inspecteur général adjoint.
Don JEAN AUBATE	Architecte à Madrid.
M. A.-A. KOK	Architecte, secrétaire de « Bond Heemskerk » à Amsterdam.
M. JULES POMMIGÉ	Architecte en chef des Monuments historiques de France.
M. et M ^{me} J. HENDRICKX	Architecte à Bruxelles.
M. G.-P. LAUER	Architecte du Service des Antiquités au Caire.
M. ANTOINE CHAMBERONNIER	Critique d'art à Paris.
M. et M ^{me} JULES BOMMER	Conservateur aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles.
M. HENRI-JEAN	Critique d'art, représentant le journal <i>Confront</i> de Paris.
Don LEONARDO TORRES BALDIAS	Architecte, conservateur de l'Alhambra, professeur à l'École centrale d'Architecture de Madrid.
M. PELGUMS	Président de l'Association pour la conservation du château de Loosdrecht (Belgique).
M. HENRI NOCQ	Président de la Société d'ethnographie parisienne.
M. GADAYE	Directeur-adjoint à la direction des Beaux-Arts à Paris.
M. et M ^{me} MARCEL NICOLLE	Attaché honoraire des Musées nationaux à Paris.
M. et M ^{me} HENRI LAMAGHERY	Chef de section aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles.
M ^{me} MASSOT	Secrétaire de la Commission des Monuments historiques à Paris.
M. JEAN HERBERT	Du secrétariat de l'Office International des Musées.
M ^{me} JEANNE LEJEUNE	Du Bureau International du Travail.
M. et M ^{me} MAX DE SALIS	Attaché au Musée Guimet à Paris.
M ^{me} ESTHER LEVY	Attachée au Musée Guimet à Paris.
M ^{me} ODETTE BRUHL	Directrice du Département des Musées Historiques de Norvège.
M. le Professeur HARRY FETT	député du Gouvernement.
M. HAYMOND WEISS	Conseiller juridique de l'Institut International de coopération intellectuelle.

5. Έντυπο επιβατών ατμόπλοιου *Πατρίς*.

Στο ειδοποιητήριο προς τους συνέδρους επισυνάπτεται ο προϋπολογισμός της συμμετοχής 2.700 φράγκων, που περιλάμβανε εισιτήριο πρώτης θέσης στο ατμόπλοιο Πατρίς II για το ταξίδι Μασσαλία-Πειραιάς,¹⁶ μεταφορά μετά των αποσκευών στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία για διαμονή 7 ημερών με πρωινό, και κρουαζιέρα στα νησιά του Αιγαίου.¹⁷ Αφορούσε φυσικά όσους συνέδρους διευκολύνονταν να ταξιδέψουν από Μασσαλία, αλλά δινόταν και η εναλλακτική λύση του ταξιδιού με τους Ιταλικούς Σιδηρόδρομους και μέσω Brindisi ατμοπλοϊκώς για Πειραιά. Για αυτούς δινόταν ξεχωριστά το κόστος της κρουαζιέρας ίσο με 600 φράγκα και οι τιμές της διαμονής με την ακριβότερη να υπολείπεται της μισής στεργλίνας. Πρόκειται για πολύ χαμηλές τιμές για το βαλάντιο των Ευρωπαίων, οι οποίες δημιουργούσαν ένα επιπλέον

ον κίνητρο για ένα ταξίδι με ιδανικό καιρό εν μέσω του ελληνικού φθινοπώρου.¹⁸

Ο Φουντουκίδης αφίχθη στην Αθήνα μέρες νωρίτερα και προετοίμασε με κάθε λεπτομέρεια τις εργασίες και τις εκδηλώσεις της συνδιάσκεψης.¹⁹ Εντυπωσιάζει η φροντίδα του από κοινού με τις ελληνικές αρχές για την τακτική ενημέρωση του Ελληνικού Τύπου που κάλυψε τις εργασίες της συνδιάσκεψης με εκτεταμένα δημοσιεύματα, πολλά εκ των οποίων πρωτοσέλιδα, με την ομιλία του Υπουργού Παιδείας Γεωργίου Παπανδρέου στην εναρκτήρια συνεδρίαση, με περιλήψεις των ομιλιών και με φωτογραφίες (βλ. εικ. 1, 2).²⁰ Στον ξένο τύπο, απ' όσο μπορέσαμε να δούμε, τα δημοσιεύματα ήταν σύντομα μονόστηλα με εξαίρεση ένα πρωτοσέλιδο άρθρο του συνέδρου René-Jean, δημοσιογράφου και κριτικού τέχνης, στην εφημερίδα «Comœdia».²¹ Μεγάλα άρθρα δημοσίευσαν ορισμένοι συνέδροι σε περιοδικά ευρύτερου ενδιαφέροντος, όπως ο Γερμανός ιστορικός Τέχνης Fritz Neugass στο *Die Weltkunst*,²² ο Ολλανδός αρχιτέκτονας Abel Antoon Kok στο *Bow-en Interieurkunst* (βλ. εικ. 3)²³ και ο Διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Γεώργιος Οικονόμος στην εβδομαδιαία επιθεώρηση *Εργασία*.²⁴ Το εκτενέστερο δημοσίευμα ήταν σε δυο ολοσέλιδες συνέχεια στην εφημερίδα *Έθνος* την 1/11 και την 4/11/1931 με λεπτομερή περιγραφή της κρουαζιέρας των συνέδρων στα νησιά του Αιγαίου και τις επισκέψεις στα μνημεία τους (βλ. εικ. 4). Το δημοσίευμα υπογράφει ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Βασίλειος Βεκιαρέλλης (1887-1944) και είναι ένα πολύτιμο συμπλήρωμα των ντοκουμέντων της συνδιάσκεψης, αφού στα αρχεία του ΟΙΜ δεν υπάρχει κάτι σχετικό.²⁵ Ο Βεκιαρέλλης περιγράφει γλαφυρά, με πολλές αναφορές στην ιστορία, την επίσκεψη στις 27/10 οδικώς στον αρχαιολογικό χώρο της Επιδαύρου και τις Μυκήνες, τον απόπλου από το Ναύπλιο, τις ξεναγήσεις του Σπύρου Μαρινάτου στα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού, τη στάση ανοιχτά της Σαντορίνης, την επίσκεψη στη Δήλο και την Ερμούπολη της Σύρου και κλείνει με επαίνους για τον Φουντουκίδη και τις ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες για την άψογη διοργάνωση της συνδιάσκεψης και των εκδηλώσεών της.²⁶ Τα δυο δημοσιεύματα είναι σημαντικά όχι μόνο ως τεκμήρια, αλλά και γιατί έθεσαν από τότε με έμφαση ένα καίριο θέμα: τη σχέση της διαχεί-

ρισης και της προστασίας του μνημειακού πλούτου με τον τουρισμό, μια σύγχρονη κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα που έκτοτε αναπτύσσεται συνεχώς.²⁷

3. Η σύνθεση της Συνδιάσκεψης

Σχετικά με τους συμμετέχοντες στη συνδιάσκεψη υπάρχει μια αρχική λίστα όσων επρόκειτο να την παρακολουθήσουν,²⁸ μια λίστα των 108 παρόντων της πρώτης ημέρας²⁹ και μια μεγαλύτερη λίστα που δημοσιεύτηκε στην έκδοση του ΟΙΜ.³⁰ Η τελευταία περιλαμβάνει και όσους δεν παρέστησαν, αλλά έστειλαν γραπτώς την συμβολή τους ή παρατηρήσεις. Η λίστα αυτή αναδημοσιεύτηκε από την Choay³¹ και από την Bidau με προσθήκη της εθνικότητας κάθε συνέδρου και του τίτλου της ανακοίνωσης του.³²

Ένα έντυπο της εταιρείας *Εθνική Ατμοπλοία της Ελλάδος* που βρέθηκε στο αρχείο του Ολλανδού αρχιτέκτονα Pieter Adriaan Jacobus Moojen με τις προσωπικές σημειώσεις του εμπλουτίζει τη σύνθεση της συνδιάσκεψης (εικ. 5).³³ Είναι το μόνο στοιχείο του 1931 σχετικό με τη συνδιάσκεψη σε έντυπη μορφή, αφού όσα άλλα ντοκουμέντα που διαθέτουμε είναι δακτυλόγραφα. Πρόκειται για τον κατάλογο των επιβατών του *Πατρίς II* που ταξίδεψαν την Κυριακή 17 Οκτωβρίου 1931 από τη Μασσαλία για Πειραιά, προέρχονταν από την Κεντρική, Βόρεια και Δυτική Ευρώπη, και είχαν πρόσβαση στο λιμάνι της Μασσαλίας. Περιλαμβάνει εκτός από τα ονόματα της λίστας του ΟΙΜ επτά επιπλέον των μελών της γραμματείας του ΟΙΜ και άλλων.³⁴ Έτσι ο συνολικός αριθμός των μελών της συνδιάσκεψης ανέρχεται σε 136.

Επειδή στις δημοσιευμένες λίστες υπάρχουν αρκετά κενά στα ονοματεπώνυμα των συνέδρων και κάποια σφάλματα, δίνεται ένας πίνακας στο Παράρτημα II που είναι ένα πανόραμα της συνδιάσκεψης με τους συμμετάσχοντες με την επιστημονική ιδιότητά τους, την εθνικότητά τους, το επάγγελμά τους, τη θέση τους στις εργασίες της συνδιάσκεψης, τη συμβολή εκάστου και τη δημοσίευσή της. Τα ονοματεπώνυμα συνοδεύονται από τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου τους, έτσι ώστε με μια ματιά να έχει ο αναγνώστης εικόνα της ηλικίας των συνέδρων τη χρονιά της

συνδιάσκεψης. Κάθε καταχώρηση είναι μια σύνδεση στο διαδίκτυο που αντιστοιχεί στα βασικά στοιχεία της ζωής και του έργου κάθε συνέδρου. Βοηθείται έτσι ο αναγνώστης αυτού του άρθρου, ο οποίος έχει μια επιστημονική ειδικότητα, με πληροφορίες για ένα σύνοδο διαφορετικής ειδικότητας, που πιθανότατα δεν γνωρίζει, έστω και αν ο σύνοδος ήταν στον τομέα του κορυφαίου.

Η κατάταξη των συνέδρων έγινε με τη σειρά εμφάνισης των ονομάτων τους στα πρακτικά της συνδιάσκεψης, δηλαδή σύμφωνα με το θεματολόγιο της ημερήσιας διάταξης, αντί για την αλφαβητική καταχώρησή τους στις άλλες δημοσιευμένες λίστες.³⁵ Προηγούνται κατά θέμα όσοι έκαναν μια παρουσίαση και ακολουθούν για το ίδιο θέμα όσοι έστειλαν μια ανακοίνωση, αλλά δεν παρέστησαν. Για το ίδιο θέμα καταχωρούνται στη συνέχεια όσοι έκαναν προφορικές παρεμβάσεις. Μετά τους

6. Φωτογραφία του Δ. Γιάγκογλου από την εναρκτήρια συνεδρία της Συνδιάσκεψης των Αθηνών στην αίθουσα τελετών της Ακαδημίας Αθηνών.

συνέδρους με ανακοινώσεις ή παρεμβάσεις καταχωρούνται αλφαβητικά οι υπόλοιποι και στο τέλος του πίνακα δίνονται τα στοιχεία των επιπλέον επτά του εντύπου του Πατρίς II, εκ των οποίων τέσσερις είναι γυναίκες. Αξίζει να επισημανθεί ότι στον κατάλογο των παρόντων της πρώτης ημέρας δεν περιλαμβάνεται γυναίκα, ενώ μόνο μια φαίνεται στον τελικό κατάλογο OIM 1933: η χημικός Prada Cantalapiedra, η οποία δεν παρέστη, αλλά από κοινού με τον καθηγητή Ribas απέστειλε μια γραπτή συμβολή.

Στη συνδιάσκεψη συμμετείχαν επιστήμονες από είκοσι χώρες.³⁶ Από τα 53 μέλη που είχε τότε η Κοινωνία των Εθνών εκπροσωπήθηκαν τα 18, δηλαδή σχεδόν όλα τα μέλη της Ευρώπης, και επί πλέον οι ΗΠΑ, που ποτέ δεν εντάχθηκαν στην ΚτΕ, και η Τουρκία που έγινε μέλος της την επόμενη χρονιά. Από τους 136 συνέδρους 34 ήταν Γάλλοι, 28 Ιταλοί, 24 Έλληνες, 10 Βέλγοι, 8 Ισπανοί, 4 Γερμανοί, 4 Βρετανοί, 3 Αυστριακοί, 3 Ελβετοί, 3 Ολλανδοί, 3 Πολωνοί, 3 Ρουμάνοι, 2 Σουηδοί. Μια συμμετοχή είχαν η Νορβηγία, η Πορτογαλία, η Τσεχοσλοβακία, η τότε Γιουγκοσλαβία, η Ιαπωνία, οι ΗΠΑ, και η Τουρκία.

Η Γαλλία είχε την πολυπληθέστερη αντιπροσωπεία, όπως ήταν λογικό μια και το OIM είχε την έδρα του στο Παρίσι, αλλά και γιατί ήδη υπήρχε στη χώρα πλούσια θεωρητική και πρακτική παράδοση στην αποκατάσταση των μνημείων από τις αρχές του 19ου αιώνα με τους Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy, Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc κ.ά.³⁷ Σημαίνουσα ήταν η παρουσία στη συνδιάσκεψη του ιστορικού της Τέχνης Paul Léon, ο οποίος επηρέασε καθοριστικά τη γαλλική θεωρία των αποκαταστάσεων.³⁸ Επικεφαλής της δεύτερης αριθμητικά Ιταλικής αντιπροσωπείας ήταν ο Giovannoni, ο οποίος είχε πολυετή δραστηριότητα σε αναστηλώσεις μνημείων και κατασταλαγμένη θεωρητική προσέγγιση τους.³⁹ Από τους Βέλγους ο επιφανέστερος ήταν ο Horta, ήδη διάσημος αρχιτέκτονας, με τον τίτλο του βαρόνου, εκ των ιδρυτών της Αθ Νουβώ. Τα σημαντικότερα έργα του είναι σήμερα κηρυγμένα μνημεία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO. Δεσπόζουσα μορφή στην Ισπανική αντιπροσωπεία ήταν ο αρχιτέκτονας Torres Balbás, ο οποίος είχε δεχθεί την ισχυρή επιρροή του Giovannoni και είχε συχνή επικοινωνία μαζί του.⁴⁰

Δυο φορές στα πρακτικά της συνδιάσκεψης εκφράστηκε λύπη για την μικρή συμμετοχή εκπροσώπων της Γερμανίας και της Βρετανίας. Η Γερμανία που είχε ήδη σημαντική παρουσία 100 χρόνων σε αρχαιολογικά έργα στην Ελλάδα, ιδίως με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, εκπροσωπήθηκε από τον Πρόεδρό του αρχαιολόγο Karo. Συμμετείχε επίσης το μέλος του συμβουλίου του OIM Gaul, αλλά μόνο ο Χημικός Brittner παρουσίασε ανακοίνωση και ο τέταρτος Γερμανός ιστορικός της τέχνης Neugass σημείωνε σε άρθρο του μετά τη συνδιάσκεψη: «Για την ελληνική πλευρά ήταν ιδιαίτερα λυπηρό που η οικονομική δυσχέρεια της Γερμανίας δεν επέτρεψε να έρθει μια ειδική αντιπροσωπεία, αφού ιδιαίτερα οι Γερμανοί θα άξιζαν μια ιδιαίτερα εξέχουσα θέση σε αυτή τη συνδιάσκεψη για θέματα συντήρησης μνημείων και αρχαιολογικής έρευνας».⁴¹

Η Βρετανία είχε επίσης ελλιπή συμμετοχή στη συνδιάσκεψη με μόνο τρεις παρόντες: τον Harcourt-Smith, τον βοηθό διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Heurtley, που αναπλήρωνε τον απόντα Humfry Payne και τον ιστορικό Miller, ενώ εστάλη και μια συμβολή από τον αρχιτέκτονα Powys. Η Passini συνδέει την Βρετανική αποθυμία με την έγερση του θέματος των μαρμάρων του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο με τη δημοσίευση της μελέτης του Ιωάννη Γεννάδιου ένα χρόνο πριν και την επιμονή του καθηγητή Γεωργίου Οικονόμου, Διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, να συζητηθεί το θέμα των εκμαγείων.⁴²

Η πλειονότητα των μελών της συνδιάσκεψης προέρχονταν από την επιστημονική περιοχή των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Ήταν συνολικά 65, εκ των οποίων οι 38 ήταν αρχαιολόγοι.⁴³ Οι εκπρόσωποι των θετικών επιστημών και των τεχνών ήταν 47, εκ των οποίων οι 32 ήταν αρχιτέκτονες. Ωστόσο από τις 61 ανακοινώσεις οι 35 έγιναν από αρχιτέκτονες και τεχνικούς⁴⁴ και 26 από αρχαιολόγους και άλλους.⁴⁵ Δημοσιεύτηκαν όλες αρχικά στο περιοδικό *Museion* του OIM και στη συνέχεια στην έκδοση OIM 1933. Δεν δημοσιεύτηκαν οι ανακοινώσεις των Ζάχου, Ορλάνδου, Charbonier, οι οποίες παρουσιάστηκαν προφορικά στη συνδιάσκεψη και του Miyoshi που αναφέρθηκε μεν, αλλά μάλλον δεν εστάλη στην τελική μορφή της. Στον πίνακα καταγράφονται οι ανακοινώσεις με τον τίτλο που είχαν δηλωθεί στη συνδιάσκεψη και με τη γλώσσα που δη-

7. Αναγνώριση ορισμένων εκ των συμμετασχόντων στη Συνδιάσκεψη της εικ. 6.

λώθηκαν. Δίνεται επίσης η παραπομπή με ηλεκτρονική σύνδεση για τη δημοσίευση στο *Mouseion*.

Η φωτογραφία της εικόνας 6 από την εναρκτήρια συνεδρίαση στην αίθουσα τελετών της Ακαδημίας Αθηνών είχε ληφθεί από τον Μικρασιάτη φωτογράφο Δημήτρη Γιάγκογλου (1886-1941)⁴⁶ και περιέχεται στα αρχεία του Moosjen⁴⁷ είναι εκτύπωση τμήματος μιας φωτογραφίας με ευρύτερο πλάνο της

συνδιάσκεψης, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (βλ. εικ. 2). Στην εικόνα 7 σημειώνονται τα ονόματα ορισμένων εκ των συνέδρων μετά από μια προσπάθεια αναγνώρισης που κάναμε με παραβολή των εικονιζόμενων με δημοσιευμένες φωτογραφίες λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία τους κατά τον χρόνο της συνδιάσκεψης.⁴⁸

4. Οι εργασίες της Συνδιάσκεψης και οι περιπτώσεις μνημείων που παρουσιάστηκαν

Από την ημερήσια διάταξη που είδαμε παραπάνω είναι προφανές ότι το ΟΙΜ ήθελε να δοθεί το κύριο βάρος σε θεσμικά ζητήματα παρά σε τεχνικά. Μόνο ένα από τα θέματα αφορούσε στα πρακτικά προβλήματα των μνημείων και τις αποκαταστάσεις. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι στο συμβούλιό του συμμετείχαν αρχαιολόγοι, ιστορικοί της τέχνης και διοικητικοί· δεν υπήρχε ούτε ένας αρχιτέκτονας. Όμως η πλειονότητα των περιλήψεων των ανακοινώσεων που έφθασαν στον Φουντουκίδη αφορούσε στο τρίτο θέμα της ημερήσιας διάταξης, αφού κυρίως οι αρχιτέκτονες και οι τεχνικοί προτίμησαν τα προβλήματα της πράξης και τις συγκεκριμένες εφαρμογές. Παρ' όλα αυτά η συνδιάσκεψη ακολούθησε την ημερήσια διάταξη, αλλά αναδιαρθρώθηκε το θεματολόγιο των συμπερασμάτων και η αντίστοιχη κατανομή των ανακοινώσεων στην έκδοση ΟΙΜ 1933. Στον Πίνακα Ι καταχωρούνται σε αντιπαραβολή με λέξεις κλειδιά η ημερήσια διάταξη και το θεματολόγιο των συμπερασμάτων.

Θα παρακολουθήσουμε τις εργασίες όπως περιέχονται στα πρακτικά του ΟΙΜ σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη. Στον πίνακα των συμμετασχόντων καταχωρείται κάθε ανακοίνωση σύμφωνα και με τα δυο θεματολόγια με αραβικούς και λατινικούς αριθμούς. Οι οργανωτές φρόντισαν να υπάρχει ισορροπημένη εκπροσώπηση ειδικοτήτων και κρατών στο προεδρείο και τις επιτροπές σύνταξης των συμπερασμάτων κατά θέμα.

Μετά την πανηγυρική εναρκτήρια συνεδρία στις 21/10 με τις ομιλίες των Παπανδρέου, Μπενάκη και Destrée στην Ακαδημία,⁴⁹ οι εργασίες συνεχίστηκαν στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας με το πρώτο θέμα που αφορούσε τις εθνικές νομοθεσίες υπό την προεδρία του Léon και παρουσιάστηκαν ανακοινώσεις από τους Pellati για την Ιταλία, Verdier για την Γαλλία, Nyns για το Βέλγιο και Moya για την Ισπανία. Ο Weiss ως νομικός σύμβουλος του ΠΙΕ αναφέρθηκε στις λίγες εκθέσεις που στάλθηκαν από την Εσθονία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιαπωνία και την Πολωνία και επεσήμανε τα βασικά σημεία στα οποία πρέπει να δοθεί προσοχή: α) τις εξουσίες των δημόσιων αρχών για την λήψη μέτρων, β) τις αποζημιώσεις ιδιοκτητών μνημείων και γ) τις ζώνες προστασίας. Ο Harcourt-Smith ενημέρωσε για την κατάσταση στη Βρετανία, ενώ ο Destrée επέμεινε στην ανάγκη να καθοριστούν τα όρια του δικαιώματος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της δημόσιας αρχής να επιθεωρεί, να θέτει περιορισμούς και να αποζημιώνει. Η ανακοίνωση του Micacchi για τη νομοθεσία στις ιταλικές αποικίες δεν αναφέρεται στα πρακτικά. Τη σύνταξη των συμπερασμάτων αυτής της σύντομης συνεδρίας ανέλαβε επιτροπή με πρόεδρο τον Léon και μέλη τους Tradit και Hauteceur, και διένειμε το σχέδιό της το πρωί της επομένης ημέρας.

Η συνεδρία συνεχίστηκε με το δεύτερο θέμα σχετικά με τις αρχές των αποκαταστάσεων που επεκτάθηκε και στην επομένη ημέρα 22/10 υπό την προεδρία του Οικονόμου και αμέσως προέκυψε το διαδικαστικό θέμα πως θα εξαχθούν συμπεράσματα για τις γενικές αρχές πριν εξεταστεί το τρίτο θέμα με την παρουσίαση φθορών και αποκατα-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι	
Ημερήσια διάταξη	Θεματολόγιο συμπερασμάτων
1. Εθνικές νομοθεσίες	I. Αρχές αποκατάστασης μνημείων
2. Αρχές αποκατάστασης μνημείων	II. Διοίκηση και νομοθεσία
3. Βλάβες. Υλικά και τεχνικές αποκατάστασης	III. Ανάδειξη των μνημείων
4. Περιβάλλον χώρος μνημείων και βλάστηση	IV. Υλικά αποκατάστασης
5. Χρήση μνημείων και ακατάλληλες επεμβάσεις	V. Βλάβες και μέθοδοι θεραπείας
6. Διεθνής συνεργασία	VI. Τεχνική της συντήρησης και χαρακτηριστικά παραδείγματα
	VII. Διεθνής συνεργασία

στάσεων και πως θα αντιμετωπιστεί η απουσία ανακοινώσεων για το πέμπτο θέμα περί των χρήσεων των μνημείων. Για τις αρχές αποκαταστάσεων έγιναν εισηγήσεις από τον Léon για τη Γαλλία, τον Lauterbach για την Πολωνία, τον Saintenoy για το Βέλγιο, τον Torres Balbás για την Ισπανία και τον Giovannoni για την Ιταλία. Στην ίδια ενότητα εντάχθηκαν και οι παρουσιάσεις της επομένης συνεδρίας από τους Hendrickx για τις κατηγορίες των μνημείων αναλόγως της κατάστασης διατήρησης και του Serra για τα θρησκευτικά κτήρια. Η επιτροπή συμπερασμάτων είχε πρόεδρο τον Οικονόμου και μέλη τους ομιλητές της συνεδρίας συν τους Anti, Karo και Slothouwer και ανέλαβε να συμπεριλάβει στο σχέδιο και το πέμπτο θέμα.

Στο τρίτο θέμα της ημερήσιας διάταξης προήδρυσαν διαδοχικά οι Giovannoni, Karo, Fett και López Otero αφού ο μεγάλος αριθμός των ανακοινώσεων έκανε υποχρεωτική τη διαίρεσή του σε επί μέρους θέματα με πρώτο το περί υλικών. Παρουσιάστηκαν εισηγήσεις του Otero για τα τσιμέντα και τα ενέματα, του Paquet για τη χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος και του Giovannoni περί της λελογισμένης χρήσης σύγχρονων υλικών. Στη σχετική επιτροπή ορίστηκαν ο Giovannoni ως πρόεδρος και εκτός των εισηγητών οι Formigé και Serra: όλοι ήταν αρχιτέκτονες πλην του αρχαιολόγου Serra. Στη συνέχεια των εργασιών έγιναν κυρίως παρουσιάσεις που αφορούσαν σε συγκεκριμένα παραδείγματα συντήρησης και αποκατάστασης μνημείων. Τις έχουμε συγκεντρώσει στην εικόνα 8, στην οποία δίνεται η θέση κάθε μνημείου στο χάρτη, το θέμα της παρουσίασης και το όνομα του ειδικού.

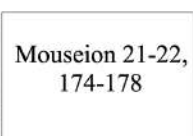
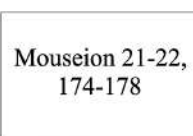
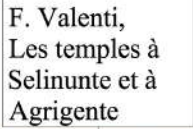
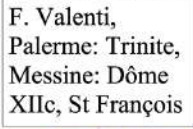
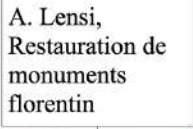
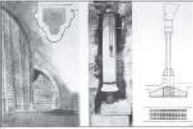
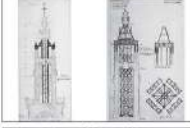
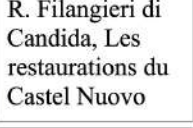
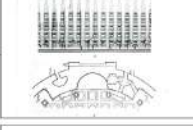
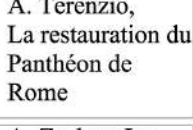
Οι περισσότερες παρουσιάσεις, οι 8 στις 23, έγιναν για μνημεία της Ιταλίας. Εάν σε αυτές προσθέσουμε και τις παρουσιάσεις που έγιναν από Ιταλούς ειδικούς σε ιταλικές κτήσεις ή αλλού οι περιπτώσεις φτάνουν τις 12, δηλαδή περισσότερες από τις μισές, γεγονός που δείχνει με σαφή τρόπο την μεγάλη υπεροχή της δραστηριότητας των Ιταλών στην αποκατάσταση και συντήρηση των μνημείων. Από την Ιταλία παρουσιάστηκαν από τον Valenti οι αναστηλώσεις των μεγάλων αρχαϊκών δωρικών ναών του Ακράγαντα και του Σελινούντα στη Σικελία με εκτεταμένες συμπληρώσεις από οπλισμένο σκυρόδεμα και από τον ίδιο πολιτικό μηχανικό και

αρχιτέκτονα διάφορες αποκαταστάσεις σε μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία, όπως στη Βασιλική της Αγίας Τριάδος στο Παλέρμο (12ος αι.), στον Καθεδρικό Ναό της Μεσσήνης (12ος αι.) και στη Βασιλική του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης (14ος αι.). Τρεις παρουσιάσεις έγιναν για τα μνημεία της Νάπολης: από τον Filangieri di Candida για την αποκατάσταση των πυργών του Καστέλ Νουόβο με εκτεταμένες ανακατασκευές, του Chierici για εκκλησίες της Νάπολης και τον Τάφο του Βιργιλίου με ενισχύσεις και σημαντική χρήση οπλισμένου σκυροδέματος και τον Maiuri για τη συντήρηση των κτηρίων που αποκαλύπτονταν με τις ανασκαφές στο Ερκολάνο. Σχετικά με τα μνημεία της Ρώμης ο Terenzio παρουσίασε τις εργασίες στο Πάνθεον για την αποκατάσταση των ρηγμάτων στο θόλο του, ενώ δεν έγινε η παρουσίαση του μηχανικού Cozzo σχετικά με το Φλαβιανό Αμφιθέατρο.⁵⁰ Ο Lensi περιέγραψε τις μεγάλες καταστροφές και κατεδαφίσεις μνημείων της Φλωρεντίας στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα από λανθασμένες αποφάσεις της διοίκησης και παρουσίασε διάφορες σύγχρονες επεμβάσεις, ενώ ο Marangoni έδωσε μια λεπτομερή περιγραφή της συντήρησης του γλυπτού διακόσμου της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου στη Βενετία.

Για τη Λιβύη ο Anti παρουσίασε τις αναστηλώσεις του Προπύλου, του Βωμού και του Στραταρχείου του Ιερού του Απόλλωνα και ο Guidi γενικά τις εργασίες στη Λέπτις Μάγκνα και τη Σαμπράθα, ενώ ο Jacopi έκανε μια γενική αναφορά στις εργασίες στη Ρόδο και ειδικότερα στην αρχαία και τη μεσαιωνική πόλη, τη Λίνδο, την Ιαλυσό και την Κάμειρο. Τέλος ο Pernier παρουσίασε την συντήρηση των καταλοίπων του μινωικού ανακτόρου της Φαιστού στην ελληνική επικράτεια και αντιδιέσπειλε τις εργασίες αυτές από τις ανακατασκευές του Evans στην Κνωσό.

Από τη γαλλική πλευρά ο Pontremoli παρουσίασε τις εργασίες αποκατάστασης των Βερσαλλιών, ο Formigé την μελέτη αναστήλωσης του Τροπαίου του Αυγούστου στη Γαλλική Ριβιέρα, ο Poinsot την αναστήλωση του λιβυκού-καρχηδονιακού μανωλείου στην Ντούγκα της Τυνησίας,⁵¹ έργο του 1910, και ο Lauer την αναστήλωση μνημείων στο χώρο της πυραμίδας του Ζοζέρ στην Αίγυπτο.

Οι Kok, Slothouwer και van Averberger από την Ολλανδία παρουσίασαν εργασίες αποκατάστασης

	A. A. Kok, Monuments aux Pays-Bas. Monnickendam		F. Valenti, Les temples à Selinunte et à Agrigente		F. Valenti, Palermite: Trinite, Messine: Dôme XIIc, St François		L. Marangoni, La sculpture à la Basilique de Saint-Marc		A. Lensi, Restauration de monuments florentin		Mouseion 21-22, 174-178	A. Maiuri, La restauration dans les fouilles d'Herculanum	
	D. F. Slothouwer Restauration de la Cathédrale d'Utrecht		E. Van Averbeke, La tour de la cathédrale d'Anvers		E. Pontremoli, La restauration du Palais de Versailles		J. Formigé, La restauration du Trophée des Alpes		L. Torres Balbás, La restauration de l'Alhambra		Mouseion 21-22, 179-184	G. Guidi, Monuments antiques en Tripolitaine	
	Conférence d'Athènes 1931 La conservation des monuments Exemples caractéristiques		C. Anti, Cyrène. Le propylée du Sanctuaire d'Apollon		J.-P. Lauer, La restauration des monuments du roi Zoser à Saqqarah		L. Pernier, Palais de Phaestos		Hors de la carte P. A. J. Moojen, Monuments Indes néerlandaises		A. Terenzio, La restauration du Panthéon de Rome		A. Zachos, La restauration de St-Démétrius de Salonique
	G. Chierici, Restauration de monuments napolitains		R. Filangieri di Candida, Les restaurations du Castel Nuovo		OIM 6, 1932		N. Balanos, Les monuments de l'Acropole. L'Anastylose.		G. Jacopi, L'Ile de Rhodes		Mouseion 21-22, 185-199		

8. Οι αποκαταστάσεις μνημείων που παρουσιάστηκαν στη Συνδιάσκεψη των Αθηνών.

ιστορικών καθεδρικών ναών και κτηρίων. Ιδιαίτερη σημασία είχε η λεπτομερής περιγραφή των εργασιών αποκατάστασης μνημείων στις Ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες με πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τον Moojen. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και το βουδιστικό συγκρότημα του Μπορομπουντούρ, στο οποίο τέσσερις δεκαετίες μετά η UNESCO στήριξε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα αποκατάστασης. Σημειώνεται ότι το άλλο μεγάλο πρόγραμμα της UNESCO στη δεκαετία του '60 με τον τεμαχισμό, μετακίνηση και ανασύνθεση του ναού του Αμπού Σιμπέλ στην Αίγυπτο έχει τις ρίζες του στη συνδιάσκεψη των Αθηνών, αφού ο κίνδυνος για τα αιγυπτιακά μνημεία στη νήσο Φίλαι λόγω της ανύψωσης της στάθμης του Νείλου με την κατασκευή του φράγματος του Ασουάν ετέθη από τον Carpi με την γραπτή ανακοίνωση που απέστειλε τότε. Σήμερα σχεδόν όλα τα μνημεία που απασχόλησαν το συνέδριο περιλαμβάνονται στον Κατάλογο Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.⁵²

Από την ελληνική πλευρά οι παρουσιάσεις του Ζάχου για την αποκατάσταση του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη και του Ορλάνδου για διάφορα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας δεν δημοσιεύτηκαν. Η παρουσίαση της αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης από τον Μπαλάνο ήταν κεντρικό θέμα της συνδιάσκεψης και θα μας απασχολήσει στο έκτο κεφάλαιο.

Όπως ήταν φυσικό το πλήθος των παρουσιάσεων προκάλεσε το ενδιαφέρον των ειδικών και αναπτύχθηκε ένας ζωηρός διάλογος.⁵³ Ο Κεραμόπουλος και ο Αντί έθεσαν τα θέματα της προστασίας των ιστορικών καταλοίπων πόλεων, που οδηγούν στα διακεκριμένα μνημεία, και του περιορισμού ανασκαφών, που ενίοτε επεκτείνονται απερίσκεπτα και βιαστικά υπό την πίεση ανυπόμονων μαϊκήνων.⁵⁴ Ο Oprescu επέμεινε για την ανάγκη άμεσης συντήρησης και εξασφάλισης των ευρημάτων των ανασκαφών και όταν αυτό δεν είναι δυνατό να επιλέγεται η κατάχωση. Ο Karo επισήμανε ότι το θέμα αυτό είναι η ψυχή της αρχαιολογίας και εξέφρασε την προτίμησή του στο παράδειγμα διαχείρισης του ανακτόρου της Φαιστού έναντι των ανακατασκευών της Κνωσού. Για την κατάχωση ή την διακριτική στερέωση των ευρημάτων έλαβαν θέση και οι Chierici και Panaitescu. Επίσης έγινε συζήτηση περί της αντικατάστασης ή μη του γλυπτού διακόσμου των μνημείων με αντίγραφα μεταξύ του Oprescu και του Vitry, ο οποίος παρουσίασε τη σχετική εισήγηση. Η επιτροπή που ανέλαβε την σύνταξη του σχεδίου συμπερασμάτων ήταν η πιο πολυμελής και διεπιστημονική: πρόεδρος ήταν ο Karo και μέλη οι Μπαλάνος, Terenzio, Ζάχος, Κεραμόπουλος, Pontremoli, Filangieri di Candida, Moojen, Valendi, Cierici και Guidi.

Σχετικά με τις φθορές των μνημείων και τη συντήρησή τους έγιναν παρουσιάσεις από τον Φιλαδέλφεια για τη συντήρηση των αρχαίων μαρμάρων, από την Αυστρία του Kieslinger για τις πρωτοποριακές μελέτες του περί της φθοράς των δομικών λίθων από τη μαύρη κρούστα, τη γυψοποίηση και τα περιπτώματα των περιστεριών και του Schmidt, του νεώτερου εκ των εισηγητών, για τις εφαρμοζόμενες τότε πρακτικές στη συντήρηση των μνημείων δίνοντας και αυτός έμφαση στο πρόβλημα των περιστεριών. Τις προτάσεις τους απέστειλαν γραπτώς ο Brittner περί καθαρισμού των λίθων και οι Ribas και Petra για το πολύ ενδιαφέρον θέμα της χρυσαφένιας πάτινας των μνημείων της Σαλαμάνκας. Στην επιτροπή συμπερασμάτων με πρόεδρο τον López Otero εκτός από τους εισηγητές συμμετείχαν οι Vitry, Oprescu, Marangoni Paquet και Nocq.

Στις 24/10 έγινε η τελευταία συνεδρίαση της συνδιάσκεψης στην Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη προεδρία του Harcourt-Smith με εισήγηση του Horta

για τα θέματα του περιβάλλοντος χώρου των μνημείων και του Hautecoeur περί της διεθνούς συνεργασίας και των δημοσιεύσεων. Η επιτροπή συμπερασμάτων είχε πρόεδρο τον Pontremoli και μέλη τους Horta, Οικονόμο, Nicodemi, Lensi και Verdier.

5. Ο Χάρτης των Αθηνών ως θεμέλιο των αναστηλωτικών αρχών και ένας νέος διεθνής όρος: «anastylosis»

Όπως είδαμε η συνδιάσκεψη επεξεργάστηκε τα θέματα της ημερήσιας διάταξης βάσει των εισηγήσεων που παρουσιάστηκαν και με προτάσεις που συνέταξαν επιτροπές από τους εισηγητές και άλλους συμμετάσχοντες ειδικούς, προτάσεις οι οποίες εγκρίθηκαν από το σώμα στη βάση της ομοφωνίας. Τα συμπεράσματα της συνδιάσκεψης, που ονομάστηκαν «Ο Χάρτης των Αθηνών», έχουν μεγάλη σημασία για την προστασία των μνημείων.⁵⁵ Στη Συνδιάσκεψη των Αθηνών θεμελιώθηκαν οι διεθνείς αρχές των αναστηλώσεων. Σε πολύ δύσκολες πολιτικές συνθήκες για την Ευρώπη και όλο τον κόσμο έγινε κατορθωτό να καθιερωθούν νέες έννοιες διεθνούς αποδοχής και να συμφωνηθούν οι βασικές αρχές αποκατάστασης των μνημείων.⁵⁶

Για να αντιληφθούμε τη σημασία της Συνδιάσκεψης των Αθηνών συγκρίνουμε τα συμπεράσματά της με τα αντίστοιχα του 2ου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων, που οργανώθηκε στη Βενετία από το Ιταλικό Υπουργείο Παιδείας, 33 χρόνια μετά, με 622 συμμετάσχοντες από 61 χώρες και με εκπροσώπους του Συμβουλίου της Ευρώπης και της UNESCO, αλλά όχι με την πολυεπιστημονική σύνθεση που είχε η Αθήνα.⁵⁷ Από το συνέδριο αυτό προέκυψε ο Χάρτης της Βενετίας και η ίδρυση του ICOMOS. Είχαν επουλωθεί τότε τα τεράστια τραύματα που άφησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η οικονομική κατάσταση ήταν σαφώς βελτιωμένη και τα ταξίδια πολύ ευκολότερα απ' ό,τι το 1931, ειδικά με την ανάπτυξη των αεροπορικών συγκοινωνιών. Στο Παράρτημα I παρατίθενται στα ελληνικά ο Χάρτης των Αθηνών και ο Χάρτης της Βενετίας με

υπογραμμισμένες τις βασικές έννοιες και τα σημεία συμφωνίας των δυο Χαρτών.

Ο Χάρτης των Αθηνών στο δεύτερο και το έβδομο κεφάλαιό του εισήγαγε κεφαλαιώδεις έννοιες για την προστασία των ιστορικών μνημείων:

Στον τομέα της νομοθεσίας υπέδειξε την ενίσχυση του συλλογικού δικαίου έναντι της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αλλά και τη συμφιλώσή τους, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις θυσίες των ιδιωτών.

Στον τομέα της διεθνούς συνεργασίας εισήγαγε την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας, κάλεσε σε διεθνείς δράσεις και τόνισε τη συμβολή της εκπαίδευσης και τη χρησιμότητα της διεθνούς τεκμηρίωσης.

Αυτά τα θέματα αναφέρονται συνοπτικά στο προοίμιο του Χάρτη της Βενετίας, γιατί εξετάζονται αναλυτικά σε άλλα ντοκουμέντα του Συνεδρίου.⁵⁸ Στο προοίμιο επίσης τονίζεται η σημασία του Χάρτη των Αθηνών και εξαγγέλλεται η επανεξέτασή του, αλλά από την σύγκριση των δυο κειμένων προκύπτει ότι δεν υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές.

Στο πρώτο κεφάλαιο του Χάρτη των Αθηνών διαπιστώνεται η γενική τάση εγκατάλειψης των στυλιστικών αποκαταστάσεων και συστήνεται ο σεβασμός του έργου όλων των εποχών (φάσεων). Ουσιαστικά αποκλείονται οι αυθαίρετες ανακατασκευές αντίστοιχα με όσα προβλέπονται στα άρθρα 3 και 9 του Χάρτη της Βενετίας. Αντιθέτως, όσα προβλέπει ο πρώτος στο τρίτο κεφάλαιο για το σεβασμό του περιβάλλοντος του μνημείου με συγκεκριμένες αναφορές στις δενδροφυτεύσεις, τις διαφημίσεις, τα καλώδια, τις οχληρές βιομηχανίες και τις καμινάδες, υπερβαίνουν όσα προβλέπει ο δεύτερος στο άρθρο 6.

Σχετικά με τα υλικά της αποκατάστασης ο Χάρτης των Αθηνών εγκρίνει τη χρήση των σύγχρονων μέσων με περίσκεψη, με ειδική αναφορά στο οπλισμένο σκυρόδεμα, τα προτείνει προκειμένου να αποφεύγεται η αποσυναρμολόγηση των μνημείων και συστήνει να αποκρύβονται οι ενισχύσεις. Στο Χάρτη της Βενετίας η έγκριση των νέων υλικών και τεχνικών είναι πιο ισχυρή με την προϋπόθεση της επιστημονικής γνώσης και της πείρας, και προτείνεται η αρμονική ενσωμάτωση, αλλά με διακριτικότητα, των νέων στοιχείων. Στη Συνδιάσκεψη των Αθηνών για πρώτη φορά ετέθη με έμφαση η απειλή της ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Τέλος ταυτόσημοι

είναι οι δυο Χάρτες αναφορικά με την απομάκρυνση του γλυπτικού διακόσμου και την αποδοχή της ανασύνθεσης των μνημείων από τα διάσπαρτα μέλη τους.

Με τον Χάρτη των Αθηνών εισήχθη ο διεθνής όρος «anastylosis»,⁵⁹ ο οποίος αφορά κυρίως σε αρχαία κτήρια δομημένα με ογκώδη λαξευτά λίθινα μέλη. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Μπαλάνο στην περίληψη της παρουσιάσής του που έστειλε στον ΟΙΜ.⁶⁰ Η ελληνική λέξη «αναστήλωση» είναι πολύ σπάνια στις αρχαίες πηγές.⁶¹ Στις πρώτες αρχαιολογικές αναφορές του 19ου αιώνα ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Κυριακός Πιπτάκης χρησιμοποιούσαν τους όρους «ανέγερσις»,⁶² «ανόρθωσις»,⁶³ ή «επανόρθωσις»⁶⁴ ως ισοδύναμους του γαλλικού όρου «restauration» για τις εργασίες στα μνημεία της Ακρόπολης και γενικά στα αρχαία μνημεία. Ο όρος «αναστήλωση» εμφανίζεται σπάνια και αφορά κυρίως στο στήσιμο αγαλμάτων, όπως της Νίκης των Μεγάρων το 1879⁶⁵ και του Λέοντος της Χαϊρώνειας το 1891.⁶⁶ Η πρώτη χρήση του για αρχαία κτήρια έγινε από τον Παναγιώτη Καββαδία για τις εργασίες στον Παρθενώνα⁶⁷ και στο Ερέχθειο.⁶⁸ Τελικώς καθιερώθηκε από τον Μπαλάνο για τα μνημεία της Ακρόπολης⁶⁹ και λίγο αργότερα χρησιμοποιήθηκε και για επεμβάσεις σε βυζαντινά μνημεία⁷⁰ για να διατηρηθεί μέχρι σήμερα, αναφερόμενος ως όρος σε πάσης φύσεως δομικές επεμβάσεις σε ιστορικά κτήρια. Ο ίδιος όρος, με τη διαφορετική γραφή «αναστήλωση», εμφανίζεται για πρώτη και μοναδική φορά με το ν. 2447/1920 που προέβλεψε την ίδρυση «γραφείου αναστυλώσεως καί συντηρήσεως αρχαίων μνημείων» και με αυτή τη μορφή έγινε διεθνής όρος.⁷¹ Αυτή η εκδοχή γραφής του όρου ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε, όχι μόνο από τον Μπαλάνο αλλά και από τον Ορλάνδο, ο οποίος ανέλαβε επικεφαλής του Γραφείου αυτού.⁷²

Η αναστήλωση επιβάλλεται υπό προϋποθέσεις σύμφωνα με τον Χάρτη των Αθηνών, ενώ διαπιστώνεται η εγκατάλειψη των ανακατασκευών. Στο Χάρτη της Βενετίας η θέση για την ανακατασκευή μνημείων είναι απόλυτη: «πρέπει να αποκλειστεί». Όμως σε ποιο σημείο σταματάει η αναστήλωση και αρχίζει η ανακατασκευή; Ο Hartwig Schmidt (1942-2016) χρησιμοποίησε τον όρο «Wiederaufbau», ο οποίος μπορεί να αποδοθεί στα ελληνικά ως «επαναδόμηση», για να παρουσιάσει

με μεγάλη πληρότητα από κοινού αναστηλώσεις και ανακατασκευές αρχαίων μνημείων μέχρι τη δεκαετία του 1980 με κριτικό σχολιασμό τους.⁷³ Η εξέταση των περιπτώσεων αυτών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι αναστηλωτές ήταν πολύ τολμηρότεροι από όσο επέτρεπαν οι Χάρτες. Οι εκτεταμένες αναστηλώσεις και οι ανακατασκευές αρχαίων μνημείων πραγματοποιήθηκαν μετά από ανασκαφές, αλλά και μετά από φυσικές καταστροφές. Η πλήρης ανακατασκευή της Ρωμαϊκής Οικίας (Casa Romana) στην Κω, μετά τον σεισμό του 1933, είναι από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα.⁷⁴ Όμως για τον ελληνικό χώρο η εμβληματική ανακατασκευή είναι αυτή της Στοάς του Αττάλου επί των αρχαίων θεμελίων της με μελετητή τον Γιάννη Τραυλό (1908-1985) στη δεκαετία του '50.⁷⁵ Η ανακατασκευή της Στοάς είχε επικριθεί στο συνέδριο της Βενετίας,⁷⁶ αλλά όπως επισημαίνει ο Χαράλαμπος Μπούρας (1933-2016) «Η Στοά υπάρχει εκεί, έχει γίνει αποδεκτή, καλύπτει ουσιαστικές κοινωνικές ανάγκες, αποτελεί ένα τοπόσημο μέσα στην πόλη».⁷⁷

Η αναντιστοιχία των θεωρητικών αρχών των Χαρτών των Αθηνών και της Βενετίας με την πράξη οδήγησε σε νεώτερες διατυπώσεις. Ο Χάρτης της Λωζάννης του 1990 για την προστασία και τη διαχείριση της αρχαιολογικής κληρονομιάς αποδέχεται την ανακατασκευή των αρχαίων μνημείων υπό προϋποθέσεις,⁷⁸ ενώ ο νεώτερος Χάρτης της Βιέννης του 2004 είναι ακόμα πιο θετικός.⁷⁹

Το ερώτημα μέχρι που μπορούν να επεκτείνονται οι αναστηλώσεις και οι ανακατασκευές εξακολουθεί να απασχολεί τους ειδικούς μέχρι σήμερα, όπως προκύπτει από τα μεγάλα αναστηλωτικά προγράμματα που είναι σε εξέλιξη στην Ελλάδα,⁸⁰ αλλά χάρη σε αυτές, κατά το μάλλον ή ήττον, οφείλει η κοινωνία τη γνώση των αρχιτεκτονικών μνημείων και ιδίως αυτών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Αρχιτεκτονικά μέλη διάσπαρτα στο έδαφος ή σε πρόχειρα στέγαστρα και αποθήκες βρήκαν τη θέση τους σε αναστηλωμένα μνημεία που έγιναν κτήμα της κοινωνίας. Η περίπτωση της αναστήλωσης των μνημείων της Ακρόπολης, που ήταν κορυφαίο θέμα της Συνδιάσκεψης των Αθηνών,⁸¹ είναι η προσφορότερη για προβληματισμό επί του θέματος.

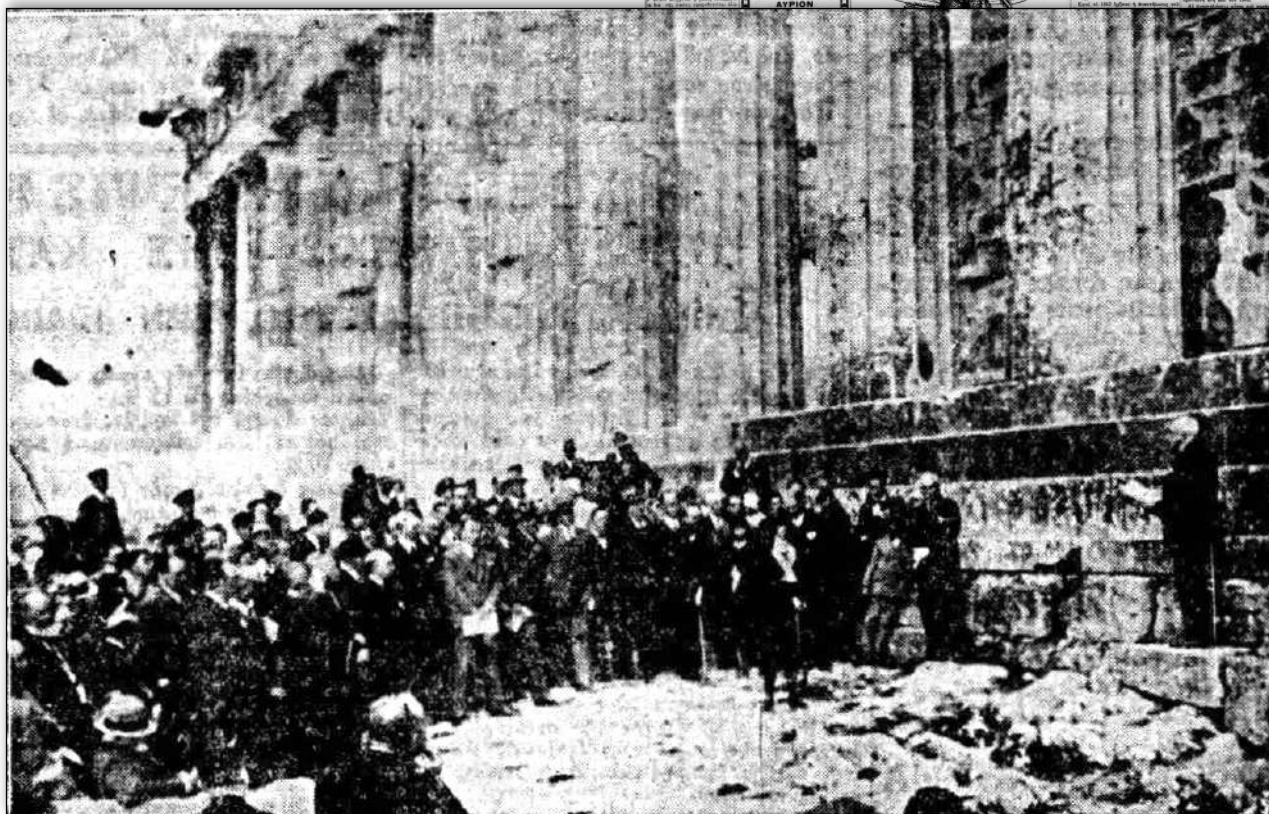
6. Η περίπτωση της Ακρόπολης τότε και σήμερα

Έναν χρόνο πριν από τη Συνδιάσκεψη είχε ολοκληρωθεί το έργο αναστήλωσης της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα, το μεγαλύτερο από τα έργα του Μπαλάνου στα 35 χρόνια που εργάστηκε στην Ακρόπολη. Ήταν τότε 70 χρονών και αποκλειστικά υπεύθυνος, τόσο για τη μελέτη, όσο και για την εκτέλεση των έργων. Η παράδοση της αναστήλωσης το Σάββατο 17 Μαΐου 1930 συσχετίστηκε με τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας της ίδρυσης του νέου Ελληνικού Κράτους και ήταν η κορυφαία στιγμή του επαγγελματικού βίου του.⁸² Ανάμεσα στα πολλά δημοσιεύματα της επόμενης ημέρας ξεχωρίζει αυτό της εφημερίδας *Η Πρωία* με αναλυτικό ρεπορτάζ και με φωτογραφία του Μπαλάνου ομιλούντος από το βήμα στη βόρεια πλευρά του Παρθενώνα (βλ. εικ. 9).⁸³ Παρόντες ήταν ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, ο υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Παναγής Βουρλούμης, βουλευτές, καθηγητές πανεπιστημίου, οι διευθυντές των ξένων αρχαιολογικών σχολών και άλλοι επίσημοι. Ο Μπαλάνος παρουσίασε αναλυτικά τα έργα του και ιδίως την αναστήλωση της βόρειας πλευράς του μνημείου ως ολοκλήρωση των έργων που ξεκίνησαν το 1834 και αναφέρθηκε στα έργα των παλαιότερων. Εξήγησε μάλιστα ότι η επιλογή του οπλισμένου σκυροδέματος για τη συμπλήρωση των ελλειπόντων σπονδύλων των κιόνων δεν ήταν μια επιλογή ανάγκης από οικονομική στενότητα, αλλά παρακινήθηκε από «λόγους καθαρώς αισθητικούς». Εν τούτοις αναφέρθηκε στα οικονομικά προβλήματα των έργων και ευχαρίστησε ονομαστικά τους υπουργούς και τους ξένους χορηγούς που βοήθησαν να ξεπεραστούν. Ο Παπανδρέου συνεχάρη εγκάρδια τον Μπαλάνο και απέτισε φόρο τιμής στους εργασθέντες. Ο διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Della Seta, σε ιδιαιτέρως επαινετική ομιλία του εξ ονόματος όλων των διευθυντών των ξένων σχολών, ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «*Ἡμεῖς οἱ ὅποιοι ἀνηρχόμεθα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν διὰ τὰς μελέτες μας σχεδὸν καθ' ἡμέραν παρέστημεν ἐπὶ πολλὰ χρόνια μάρτυρες τῆς ὑπομονητικῆς, ὀξύνου, ἐνθέρμου ἐργασίας τοῦ*

κ. Μπαλάνου καί τών νοημόνων έργων του» και παρακάτω «Οί στύλοι του Παρθενώνος έκτάδην κείμενοι ἦσαν τό σύμβολον τοῦ μακροῦ ὕπνου τῆς Ἑλλάδος, οἱ στύλοι ἀνορθωμένοι εἶναι τό σύμβολον τῆς ἀναστάσεώς της». Σε φωτογραφία του Πέτρου Πουλίδη (1885-1967) τῆς 17/5/1930 ο Μπαλάνος εικονίζεται μεταξύ του Βενιζέλου και του Παπανδρέου με έκδηλη ικανοποίηση, αλλά και συγκίνηση (βλ. εικ. 10).⁸⁴

Οι έπαινοι στον Μπαλάνο για τα έργα της Ακρόπολης στη Συνδιάσκεψη των Αθηνών, τόσο στην συνεδρίαση της 22/10/1931, κατά την οποία έκανε σύντομη παρουσίαση με διαφάνειες, όσο και στην ειδική συνεδρία επί της Ακροπόλεως της 25/10, ήταν πολλοί.⁸⁵ Επισημαίνεται επίσης ότι, τόσο ο Destriée, όσο και ο Φουντουκίδης, τόνισαν πόσο σημαντικό είναι να θεωρούνται τα αριστουργηματικά μνημεία της Ακρόπολης κληρονομιά όλης της ανθρωπότητας και όχι μια εγωιστική ιδιοκτησία της Κυβέρνησης ενός κράτους. Όπως ήταν φυσικό εκφράστηκαν διάφορες απόψεις σχετικά με τη χρήση σκυροδέματος για τις συμπληρώσεις των κλώνων από αισθητική άποψη: ο Raquet

9. Η εφημερίδα Η Πρωία της 18/5/1930 για την παράδοση του έργου αναστήλωσης της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα. Στο βήμα ο Νικόλαος Μπαλάνος. Αριστερά διακρίνεται καθήμενος ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος.

ήταν υπέρ, ο Giovannoni και ο Chierici, θα προτιμούσαν να χρησιμοποιηθεί άλλο είδος ασβεστόλιθου, ώστε να διακρίνεται από τα αυθεντικά μέλη.⁸⁶ Για τον λόγο αυτό η Συνδιάσκεψη δεν πήρε θέση στο τελικό της συμπέρασμα για το θέμα. Αντιθέτως σχετικά με τη χρήση σιδερένιων στοιχείων για συνδέσεις των μαρμάρων και τις ενισχύσεις καταγράφηκαν οι επιφυλάξεις ορισμένων συνέδρων. Ο Kieslinger ήταν κατηγορηματικός: *«Πρέπει να απαγορεύεται απολύτως η χρήση σιδήρου, είτε μεταξύ των λίθων, είτε στο εσωτερικό τους. Η μόνη εξαίρεση είναι το οπλισμένο σκυρόδεμα, στο οποίο ο σίδηρος δεν σκουριάζει»*.⁸⁷ Ο Horta και άλλοι ήταν πιο καθησυχαστικοί με δεδομένο το ήπιο κλίμα της Ελλάδας, αλλά δεν είχαν δίκιο.

Τα προβλήματα από τις σκουριές των σιδερένιων στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στην αναστήλωση, αλλά και από την έξαρση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, εμφανιστήκαν μόλις 15 χρόνια μετά.⁸⁸ Το 1977 η UNESCO ανέλαβε πρωτοβουλία για την Ακρόπολη αντίστοιχη με αυτή των μεγάλων έργων του Μπορομποντούρ και του Αμπού Σιμπέλ,⁸⁹ αλλά η Ελληνική Κυβέρνηση είχε ήδη ιδρύσει δυο χρόνια πριν την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ) και αποφάσισε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα με ίδιες επιστημονικές δυνάμεις και πόρους. Η ΕΣΜΑ εφάρμοσε τις αρχές των Χαρτών των Αθηνών και της Βενετίας σε υπερθετικό βαθμό εισάγοντας σημαντικές καινοτομίες όπως:

Η διεπιστημονική αντιμετώπιση των μνημείων: εκφράστηκε τόσο στη σύνθεση της ΕΣΜΑ όσο και του Τεχνικού Γραφείου που δημιούργησε με τη συνεργασία αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, πολιτικών και χημικών μηχανικών, η οποία έγινε ακόμη πιο ουσιαστική με την καθημερινή επαφή όλων αυτών με τους μαρμαροτεχνίτες και αργότερα με τους συντηρητές αρχαιοτήτων που πλαισίωσαν τα έργα.

Η διεθνής συνεργασία: εφαρμόστηκε με μοναδικό τρόπο στην ιστορία των αναστηλώσεων με την διοργάνωση έξι, έως σήμερα, διεθνών συναντήσεων ειδικών στις οποίες παρουσιάστηκαν όχι μόνο τα εκτελεσθέντα έργα, ως συνήθως, αλλά και οι μελέτες των μελλοντικών έργων.

Οι νέες αρχές: εκτός από τις αρχές των Χαρτών ορίστηκαν και εφαρμόστηκαν νέες, οι οποίες δια-

τυπώθηκαν από τον Χαράλαμπο Μπούρα: η αρχή της αναστρεψιμότητας,⁹⁰ ο περιορισμός στο ελάχιστο των αλλαγών στην εμφάνιση των μνημείων και η διατήρηση της αρχικής απλής στατικής λειτουργίας.⁹¹

Στα 46 χρόνια που πέρασαν από την ίδρυση της ΕΣΜΑ ολοκληρώθηκαν τα έργα αποκατάστασης του Ερεχθείου, των Προπυλαίων και του Ναού της Αθηνάς Νίκης. Στον Παρθενώνα αποκαταστάθηκαν η ανατολική και η βόρεια πλευρά, ο Πρόναος και ο Οπισθόναος, είναι σε εξέλιξη οι εργασίες στη δυτική πλευρά και το βόρειο τοίχο, ενώ παραμένουν στο έδαφος και το μπετονένιο δάπεδο που προστατεύει την αρχαία πλακόστρωση του σηκού οι πολυάριθμες λιθοπλινθοί των τοίχων που αποξηλώθηκαν το 1992-93 και εκκρεμούν οι εργασίες στο νότιο τοίχο, στο δυτικό τοίχο με το αποδιοργανωμένο μεγαλιθικό υπέρθυρο και τη νότια κιονοστοιχία. Στις δεκαετίες αυτές αυξήθηκαν σημαντικά οι γνώσεις μας για τα μνημεία της Ακρόπολης και αποκτήθηκε σημαντική πρωτοποριακή τεχνογνωσία στις αναστηλώσεις αρχαίων μνημείων.

Τον Νοέμβριο του τρέχοντος έτους, 90 χρόνια μετά τη Συνδιάσκεψη των Αθηνών, μια ακόμα διεθνής συνάντηση πρόκειται να λάβει χώρα στην Αθήνα και να εξετάσει τις προτάσεις της ΕΣΜΑ για τη διαμόρφωση του εδάφους στο πλάτωμα της Ακρόπολης και την αποκατάσταση της δυτικής προσπέλασης με τη μορφή που είχε στην Ρωμαϊκή εποχή. Και στις δυο προτάσεις ο βασικός μελετητής είναι ο Πρόεδρος της ΕΣΜΑ καθηγητής Μανόλης Κορρές, ο οποίος έχει δημοσιεύσει τα βασικά σημεία της πρώτης στα πρακτικά της Διεθνούς Συνάντησης του 2002,⁹² αλλά αναμένονται οι λεπτομερείς μελέτες που θα τεθούν υπόψη των ειδικών της συνάντησης του Νοεμβρίου. Σε αυτή τη φάση το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να διατυπώσουμε μόνο αρχικές παρατηρήσεις ιδίως για το θέμα της δυτικής προσπέλασης.

Η σημερινή οφιοειδής πλακόστρωτη διαδρομή ανάμεσα στα πυργόσχημα βάθρα της Πινακοθήκης και του ναού της Αθηνάς Νίκης δεν αντιστοιχεί σε καμιά ιστορική φάση της Ακρόπολης: έχει διαμορφωθεί με διαδοχικές παρεμβάσεις, οι οποίες δεν είχαν υποστεί την επιστημονική βάσανο της δημόσιας παρουσίασης και κρίσης και έχει σφάλματα, άρα χρήζει επανεξέτασης. Γενικά ο

10. Φωτογραφία του Πέτρου Πουλίδη από την επίσκεψη του Πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου και του Υπουργού Παιδείας Γεωργίου Παπανδρέου στην Ακρόπολη για την παράδοση της αναστήλωσης της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα στις 17/5/1930. Μεταξύ τους αναγνωρίζουμε τον Νικόλαο Μπαλάνο και αριστερά του Παπανδρέου τον Έφορο Αρχαιοτήτων Νικόλαο Κυπαρίσση. Δεξιά του Βενιζέλου είναι πιθανώς ο Νομάρχης Αττικοβοιωτίας Νικόλαος Τρικούπης (πηγή: Αρχείο ΕΡΤ).

μεγαλύτερος κίνδυνος των εκτεταμένων αναστηλώσεων είναι να κατασκευαστεί ένα μνημείο που δεν υπήρξε ποτέ. Ο υπογράφων έχει αντιμετωπίσει παρόμοιο πρόβλημα στο αρχαίο Θέατρο της Μαρώνειας, για το οποίο υπήρχε προγενέστερη μελέτη για ανακατασκευή της Ελληνιστικής φάσης του κοίλου με υπόθεση μιας τριβαθμης κρηπίδας, αλλά όταν εξετάσαμε με λεπτομέρεια τις υλικές μαρτυ-

ρίες που σώζονταν στη Ρωμαϊκή φάση, η υπόθεση αποδείχτηκε εσφαλμένη και αναθεωρήσαμε τη μελέτη.⁹³ Εν προκειμένω η τεκμηρίωση των αρχαίων φάσεων της προσπέλασης στην Ακρόπολη έχει γίνει και έχει παρουσιαστεί από τον Κορρέ με εξαιρετική ακρίβεια και πολύπλευρη εμβάθυνση από άποψη αρχαιολογική, αρχιτεκτονική αλλά και τεχνική.⁹⁴ Φυσικά η λεπτομερής αναπαράσταση της

ρωμαϊκής κλίμακας χρειάζεται δημοσίευση και απαιτείται χρόνος για την αφομοίωσή της, μολονότι στην προκειμένη περίπτωση μελετητής είναι ο κατ' εξοχήν γνώστης του θέματος.

Τίθεται συνεπώς το ερώτημα: Πρέπει να ανακατασκευαστεί η κλίμακα της δυτικής προσπέλασης στην Ακρόπολη, ακόμα και αν δεν υπάρχει καμιά επιστημονική ένσταση για την αναπαράσταση της αρχικής μορφής της; Περί του ότι πρόκειται για μια ανακατασκευή ουδεμία αμφιβολία υπάρχει, δεδομένου ότι οι σωζόμενες αυθεντικές βαθμίδες είναι πολύ λίγες και θα είναι μάλιστα η μεγαλύτερη αλλαγή στην εμφάνιση της Ακρόπολης κατά τη διάρκεια των έργων της ΕΣΜΑ. Είδαμε παραπάνω ότι οι νεώτεροι Χάρτες δεν απαγορεύουν τις ανακατασκευές όταν υπάρχουν επαρκή στοιχεία.⁹⁵ Σχετικά με τις αναστηλωτικές αρχές ο Μπούρας έχει περιγράψει με σαφήνεια και καθαρότητα την εξέλιξη των αντιλήψεων περί των αξιών των μνημείων της Ακρόπολης, από τις οποίες επηρεάστηκαν οι διάφορες επεμβάσεις⁹⁶ και ο Κορρές έχει διατυπώσει αναλυτικά τις δικές του απόψεις για την ιεράρχηση των αξιών αυτών και τη συσχέτισή τους με τις αναστηλωτικές προτάσεις του.⁹⁷ Ο Μπούρας με τη μακρόχρονη θητεία του όχι μόνο στην διδασκαλία της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και στις αναστηλώσεις, αλλά και με τη θητεία του ως Πρόεδρος της ΕΣΜΑ και μέλος άλλων επιστημονικών και διοικητικών οργάνων του ΥΠΠΟΑ ήταν ο καταλληλότερος να αναλύσει σε ένα από τα τελευταία δημοσιευμένα άρθρα του πως μεταβάλλονται οι αναστηλωτικές αρχές, που δεν είναι δόγματα, όταν οι κοινωνίες εξελίσσονται.⁹⁸ Έτσι ερμήνευσε ανάμεσα στα άλλα και την εγκατάλειψη της αρχής της ελάχιστης αλλαγής στη εμφάνιση των μνημείων και κατέληγε: «Όλα μεταβάλλονται».⁹⁹

Το συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι ότι η ανακατασκευή της δυτικής κλίμακας δεν μπορεί να αποκλειστεί ούτε *a priori* ούτε *in principio*: είναι θέμα μελέτης που αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον. Κρίσιμα θέματα της μελέτης θα είναι τα τεχνικά, όπως ο τρόπος θεμελίωσης της κλίμακας, η χωροθέτηση των αυθεντικών βαθμίδων, η μορφή των νέων μαρμαρίνων βαθμίδων και το είδος της κατεργασίας της επιφάνειάς τους, η γειτνίαση των ευθύγραμμων ακμών τους με τις φθαρμένες των αρχαίων, η αντιολισθητική αντοχή των επιφανειών

σε συνθήκες ισχυρής καταπόνησης από τη βάδιση επισκεπτών κ.ά.

Ο Ιορδάνης Δημακόπουλος, που είχε σοβαρές αντιρρήσεις στις ανακατασκευές τμημάτων των αρχαίων κτηρίων,¹⁰⁰ είχε γράψει το 1985 ότι «οι νέοι ενθουσιώδεις αναστηλωτές...χωρίς αμφιβολία γράφουν ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των αποκαταστάσεων».¹⁰¹ Αυτοί οι αναστηλωτές είναι πλέον ηλικιωμένοι, κάποιον δεν ζουν, αλλά τα έργα συνεχίζονται και όσοι από αυτούς είναι εν δράσει εξακολουθούν να φέρουν το βάρος να ολοκληρώσουν τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη από κοινού με νέες γενιές επιστημόνων και να επικαιροποιήσουν ακόμα και τις αρχές των επεμβάσεων. Η ανακατασκευή της κλίμακας ανόδου στην Ακρόπολη θα πρέπει να αξιολογηθεί χωρίς αφορισμούς λαμβάνοντας υπ' όψιν ανάμεσα στα άλλα τις προτεραιότητες και τις ιεραρχήσεις στην πολυετή αναστηλωτική δραστηριότητα.

Συντομογραφίες

- ΠΑΕ Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- ΒΑΕ Βιβλιοθήκη Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Σύνοψις 1846 Σύνοψις των πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών, Αθήνα 1846.

Βιβλιογραφία

- Βεκιαρέλλης Β. 1931α, «Ανά τό Ἑλληνικόν Ἀρχιπέλαγος. Μαζί μέ τοὺς συνέδρους τῆς Διασκέψεως τῶν Μουσείων», *Ἐφημ. Ἑθνός*, 1/11/1931, σ. 3. https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=33321&seg=, σ. 251.
- Βεκιαρέλλης Β. 1931β, « Συνεγίεται ἡ γοητεία εἰς τό Ἀρχιπέλαγος» . *Ἐφημ. Ἑθνός*, 4/11/1931, σ. 3. https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=33321&seg=, σ. 275.
- Bidaud C. 2018, La doctrine des Monuments historiques en France d'après Paul Léon (1874-1962). Architecture, aménagement de l'espace. NNT: 2018PESC2205, Paris 2018. <https://hal.archives-ouvertes.fr/tel-02141727v2>.
- Calderón Roca B. 2017, «Gustavo Giovannoni y la didáctica de la arquitectura. Recepción en España a través de Leopoldo Torres Balbás», *Erph_ Revista electrónica De Patrimonio Histórico* (19), 100-122 <https://revistaseug.ugr.es/index.php/erph/article/view/5501>.
- Caillot M. 2011, *La revue Mousseion* (1927-1946), Paris 2011.
- Clementoni A. 2017, *Gli architetti e l' archeologia: Roma 1922-1938*, Venezia 2017.
- Choay F. 2013, *La conférence d'Athènes sur la conservation artistique et historique des monuments*, Paris 2013.
- Cozzo G. 1928, G. Cozzo, *Ingegneria Romana*, Roma 1928.
- Desvallées A. 1995, «Termes muséologiques de base», *Publics et Musées*, n°7, 1995. Musée et éducation, σ. 134-158. https://www.persee.fr/doc/pumus_1164-5385_1995_num_7_1_1061
- Dimacopoulos J. 1985, «Anastylosis and Anasteloseis», *ICOMOS Information* 1, σ. 16-25.

- Δημακόπουλος Ι. 1996, «Προσεγγίσεις τον κλασικού αρχαίου στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Η δειγματολογική αναστήλωση», *Ο Μέντωρ*, τ. 37, Απρίλιος 1996, σ. 35-63.
- Δημητροκάλλης Γ. 1964, «Το συνέδριο της Βενετίας», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 243, Αύγουστος 1964, σ. 90-94.
- Ζάμπας Κ. 2002, *Μελέτη Δομικής Αποκαταστάσεως της Βόρειας Όψης του Παρθενώνος*, ΥΠΠΟ-ΕΣΜΑ, Αθήνα 2002.
- Ζάμπας Κ. κ.ά. 2009, Ζάμπας Κ. Καραδήμα Χ., Χατζηδάκης Ν., Μουσιώνη Α. Θωμάς Γ., Δουδούμη Ε., «Αρχαίο Θέατρο της Μαρώνας. Το έργο της αποκατάστασης», *ΕΤΕΠΑΜ 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων*, 21-24 Μαΐου 2009, Τεύχος περιλήψεων, σ. 67-69.
- Foundoukidis E. 1931, «La protection et la conservation des monuments d'art et d'histoire», *Museion* 1931, σ. 94-98.
- Giovannoni G. 1932, «La Conferenza Internazionale di Atene pel restauro dei monumenti», *Bollettino d'Arte*, 25, 9, 1932, σ. 408-420.
- Καβαδίας Π., Kawerau G. 1906, *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας αρ. 13, Αθήναι 1906.
- Karadima Ch. κ.ά. 2015, Karadima Ch., Zambas C., Hatzidakis N., Thomas G. & Doudoumi E. «The ancient theatre at Maroneia», στο Frederiksen R., Gebhard E. R., Sokolicek A. (επιμ.) *The Architecture of the Ancient Greek Theatre*, Aarhus 2015, σ. 253-266.
- Kok A. A. 1931, «Intern. Monumenten-congres te Athene», *Bouwen Interieurkunst*. https://kitlv-docs.library.leiden.edu/open/moojen/MMKITLV01_PDF_DH1169_53.pdf.
- Κορρές Μ. κ.ά. 1989, Κορρές Μ., Τογανίδης Ν., Ζάμπας Κ., Σκουλικίδης Θ. κ.ά., *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, Τ.2α*, ΥΠΠΟ-ΕΣΜΑ, Αθήνα 1989.
- Κορρές Μ. 2004, «Αποκατάσταση και τελική διαμόρφωση των εδωφών της Ακρόπολης», στο Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), *5η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακροπόλεως*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 2002, Πρακτικά, ΥΠΠΟ-ΕΣΜΑ, Αθήνα 2004, σ. 413-424.
- M'Bow A-M. 1977, «The Acropolis in danger», *The UNESCO Courier*, Feb. 1977, σ. 4-6.
- Μαλλούχου-Tufano Φ. 1998, *Επεμβάσεις στα αρχαία μνημεία στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939). Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα 1998.
- Μαλλούχου-Tufano Φ. 2015, *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2015.
- Μπούρας Χ. 1967, *Η αναστήλωση της Στοάς της Βρανώνος*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 11, Αθήναι 1967.
- Μπούρας Χ. 1975, «Τουρισμός και μνημειακός πλούτος», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 9, 1975, σ. 46-49.
- Μπούρας Χ., Κορρές Μ. 1983, *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, ΥΠΠΟ ΕΣΜΑ, Αθήνα 1983, σ. 311-339.
- Μπούρας Χ. 1994, «Οι εργασίες αποκαταστάσεως στον Παρθενώνα και η μετατόπιση των αντιλήψεων για τη διατήρηση των μνημείων», στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.) *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεότερα χρόνια*, Μέλισσα, Αθήνα 1994.
- Μπούρας Χ. 2009, «Αυστηρή και χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων», *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης*, τ. 9, 2009, σ. 2-8.
- Neugass F. 1931, «Die Konferenz des Internationalen Museumssamtes in Athen», *Die Weltkunst*, 8/11/1931, n. 45, σ. 5.
- Ξανθάκης Α. 2008, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839-1979*, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 2008.
- Οικονόμος Γ. 1931, «Η συντήρησης καί αναστήλωσης των ιστορικών μνημείων», *Έργασία*, 97, 7/11/1931, σ. 1192-1193.
- OIM 1933, Office International des Musées, La conservation des monuments d'Art & d'Histoire, Paris 1933.
- Ορλάνδος Α., Τραυλός Ι. 1986, *Λεξιμόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας αρ. 94, Αθήναι 1986.
- Petzet M., Ziesemer J. 2004, *International charters for conservation and restoration*, International Council on Monuments and Sites, München 2004.
- Petzet M. 2009, *International Principles of Preservation*, International Council on Monuments and Sites, Bâbler Verlag, Berlin 2009.
- Pane R. 1964, *Conference Introductive* (Ανακοινώσεις στο Συνέδριο της Βενετίας 1964), <https://www.icomos.org/publications/primal1.pdf>.
- Passini M. 2018, «La Conférence d'Athènes sur la conservation des monuments d'art et d'histoire (1931) et l'élaboration croisée de la notion de patrimoine de l'humanité», στο L. Arnoux-Farnoux, P. Kosmadaki (επιμ.), *Le double voyage: Paris-Athènes (1919-1939)*, Ecole Française D'Athènes 2018, σ. 243-252. <https://books.openedition.org/efa/3843#text>.
- Πετροπούλου Ε. 2018, «Ο Χαράλαμπος Μπούρας ως ιδρυτικό μέλος και Πρόεδρος της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (1975-2016): Απόψεις και θέσεις για τα μείζονα αναστηλωτικά ζητήματα», στο Ελευθερίου Β. - Λεμπιδάκη Ε. (επιμ.), *Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης*, ΥΠΠΟΑ ΨΜΑ ΕΣΜΑ, Αθήνα 2018.
- Rehling A. 2014, «Kulturen unter Artenschutz? Vom Schutz der Kulturschätze als Gemeinsames Erbe der Menschheit zur Erhaltung kultureller Vielfalt», στο I. Löhr, A. Rehling (επιμ.), *Global Commons im 20. Jahrhundert*, σ. 109-138.
- Schmidt H. 1993, *Wiederaufbau*, Architekturreferat des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin 1993.
- Travlos J. 1955, «Restauration de la Stoa (Portique) d'Attale», *Bulletin de l'Union des Diplômés des Universités et des Écoles de Hautes Études de Belgique*, 7, 1955, σ. 1-16.
- Turco M. G. 2019, «La Conferenza di Atene del 1931. Rilettura critica di alcuni documenti conservati nell'Archivio di Gustavo Giovannoni», στο *Gustavo Giovannoni e l'architetto integrale, convegno internazionale Roma*, Palazzo Carpegna, 25-27 Novembre 2015, σ. 39-46.
- Vacharopoulou K. 2016, *Conservation of classical monuments in the Mediterranean region*, British Archaeological Reports Ltd, Oxford 2016.
- Φερεντίνου Ε. 1975, «Ο Χάρτης της Βενετίας», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 9, 1975, σ. 108.

Σημειώσεις

1. Η έννοια «αναστηλώσεις» χρησιμοποιείται στην Ελλάδα για να περιγράψει όλα τα είδη των δομικών επεμβάσεων στα μνημεία και για το λόγο αυτό οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού ονομάζονται υπηρεσίες αναστηλώσεων. Αναλυτικά για την έννοια αυτή και την εξέλιξή της στο χρόνο βλέπε στο κεφάλαιο 5 του άρθρου.
2. Βλ. στους ιστότοπους της **UNESCO** και του **ICOMOS** και το κείμενο του Χάρτη στα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ισπανικά στο Petzet-Ziesemer 2004, σ. 33-38.
3. Βλ. OIM 1933 με τα συμπεράσματα της συνδιάσκεψης Γαλλικά, Αγγλικά, Γερμανικά, Ισπανικά και Ιταλικά. Για το κείμενο στα Ελληνικά βλ. Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 341-343.
4. Choay 2013. Είχε προηγηθεί το 2002 η πρώτη έκδοση.
5. Για μια αναλυτική παρουσίαση και αποτίμηση της συνδιάσκεψης βλ. Passini 2018 και σχετικά με τη συνδιάσκεψη στο πλαίσιο μελέτης για το έργο του ιστορικού της τέχνης Paul Léon βλ. Bidaud 2018, σ. 304-306, Annexes σ. 24-37. Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Μαλλούχου-Tufano 2015, σ. 315-316 και ειδικά σχετικά με τα έργα αναστήλωσης των

- μνημείων της Ακρόπολης Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 212-214.
6. Βλ. <https://atom.archives.unesco.org/documents-de-lo-i-m> (στο εξής η παραπομπή με σύνδεσμο OIM xx) και <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6158487m?rk=21459;2#αντίστοιχα>.
 7. Την θέση αυτή υποστηρίζει κατηγορηματικά η Passini 2018, σ. 244, η οποία παραθέτει αναλυτικό βιογραφικό του Φουντουκίδη.
 8. Για το ενδεχόμενο να γινόταν τη συνδιάσκεψη στο Αλγέρι βλ. Passini 2018, σ. 247. Σχετικά με το θέμα της αναστήλωσης της βόρειας πλευράς του Παρθενώνα βλ. Μαλλούχου 1998, σ. 198-205 και Ζάμπας 2002, σ. 25-35.
 9. <https://atom.archives.unesco.org/foundoukidis-euripide>.
 10. https://data.bnf.fr/11060706/euripide_foundoukidis/.
 11. https://en.wikipedia.org/wiki/Euripide_Foundoukidis.
 12. Η Passini στηριγμένη στη δημοσίευση των αρχείων του OIM από την Caillot 2011 προσθέτει σημαντικά βιογραφικά στοιχεία του Φουντουκίδη βλ. Passini 2018, σ. 244-245.
 13. http://www.aica-hellas.org/el/topic42/to-istoriko-tis-aica-hellas-19481960/f7_5_2_1. Στον ιδρυτικό πυρήνα συμμετείχαν επίσης οι Οδυσσέας Ελύτης, Δημήτρης Ευαγγελίδης, Μανόλης Χατζηδάκης, Άγγελος Προκοπίου, Μαρίνος Καλιγιάς, Τώνης Σπητέρης και Αλέξανδρος Ξύδης.
 14. Desvallées 1995, σ. 142· Rehling 2014, σ. 115-116· Passini 2018, σ. 248, 250.
 15. Foundoukidis 1931, σ. 97-98.
 16. Το ατμόπλοιο Πατρίς II ιδιοκτησίας της εταιρείας «Εθνική Ατμοπλοία της Ελλάδος» της οικογένειας Εμπεριόκου, ολικής χωρητικότητας 4 χιλιάδων κόρων περίπου, είχε κατασκευαστεί το 1926 σε ναυπηγείο της πόλης Wallsend παρά τον ποταμό Tyne κοντά στο Newcastle, σε μια περιοχή γεμάτη ναυπηγεία, και έμεινε στην ιδιοκτησία της εταιρείας μέχρι το 1935. Βλ. <http://www.tynebuiltships.co.uk/P-Ships/patrisii1926.html>
 17. Βλ. OIM 3.
 18. Στο OIM 3 δίνεται η τότε ισοτιμία 1 στερλίνα ~ 375 δραχμές. Αντιστοίχως ήταν το 1930 1 στερλίνα ~ 20 γαλλικά φράγκα και ο μισθός ενός Γάλλου καθηγητή πανεπιστημίου ~4000 φράγκα.
 19. Βεβαιώνεται σε λεπτομερές άρθρο του δημοσιογράφου Αλέξανδρου Παραδείση (1899-1977) για τον χαρακτήρα και το θεματολόγιο της συνδιάσκεψης στην εφημερίδα *Έθνος* της 22/10/1931, σ. 5.
 20. Τα εκτενέστερα καθημερινά δημοσιεύματα παρουσιάστηκαν στις εφημερίδες *Έθνος*, *Η Πρωία*, *Εστία*, *Πατρίς*, *Η Ελληνική* και ακολούθησαν *Η Ακρόπολις*, *Εσπερινή* και *Η Ημέρα*. Ο αναγνώστης μπορεί να δει τα δημοσιεύματα στον ιστότοπο της Βουλής των Ελλήνων. <https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>.
 21. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7650432k.item>. Αντιθέτως μικρά μονόστηλα διέθεσαν η *Figaro* 25/10/1931, σ. 7 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k296761t/f1.image>) και η *La Croix* 23/10/1931, σ. 2 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k413191n>).
 22. Neugass 1931.
 23. Kok 1931.
 24. Οικονόμος 1931. (<http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=175219&start=520>).
 25. Βλ. Βεκιαρέλλης 1931α, β. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται πιο συνοπτικά και το δημοσίευμα του René-Jean. Βλ. σημ. 21.
 26. Άλλες εκδηλώσεις στο περιθώριο της συνδιάσκεψης ήταν οι επισκέψεις στη Μονή Δαφνίων και τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας (βλ. *Πρωία* 25/10/1931, σ. 2), η δεξίωση στο κυβερνείο, δηλαδή την οικία Συγγρού, που σήμερα είναι το Υπουργείο Εξωτερικών, από τον τραπεζίτη Διονύση Λοβέρδο (1877-1934) (βλ. *Πατρίς* 23/10/1931, σ. 7) και η δεξίωση στο Μουσείο Μπενάκη με επίδειξη παραδοσιακών ελληνικών ενδυμασιών από Αθηναίες (βλ. *Πρωία* 26/10/1931, σ. 2 με 12 χαρακτηριστικά σκίτσα).
 27. Ένα από τα παλαιότερα άρθρα για τη σχέση του τουρισμού με την προστασία των μνημείων δημοσιεύτηκε από τον Χαράλαμπο Μπούρα δυο χρόνια μετά τη σύσταση του ΕΟΤ. βλ. Μπούρας 1975, σ. 76-78.
 28. OIM 10.
 29. OIM 4, σ. 2-4.
 30. OIM 1933, σ. 481-487. Από αυτή την τελική λίστα παραλείπεται από λάθος ο Ισπανός Αρχιτέκτονας Juan Arrate, ο οποίος ήταν παρών κατά την έναρξη.
 31. Choay 2013, σ. 143-150.
 32. Bidau 2018, σ. 27-36.
 33. Το έντυπο είναι τεκμήριο από την Βιβλιοθήκη του Βασιλικού Ολλανδικού Ινστιτούτου Σπουδών Νοτιοανατολικής Ασίας και Καραϊβικής (KITLV) στη συλλογή που δημιουργήθηκε από την Sanne Hansler στο Πανεπιστήμιο του Leiden και διατίθεται ελεύθερο στη διεύθυνση https://kitlv-docs.library.leiden.edu/open/moojen/MMKfITLV01_PDF_DH1169_37.pdf
 34. Τα επιπλέον μέλη της συνδιάσκεψης ήταν οι: Bruhl, Odette; De Salis, Max; Herbebt, Jean; Lejeaux, Jeanne; Lévy, Esther; Massot; Pelgrims, Raymond. Το έντυπο εκτυπώθηκε για λογαριασμό της εταιρείας *Εθνική Ατμοπλοία της Ελλάδος* και περιλαμβάνει 45 καταχωρήσεις με τα ονόματα 45 συνέδρων και 15 συνοδών τους. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε και δεύτερη σελίδα στο έντυπο και με άλλους ταξιδιώτες. Ο Moojen συνοδεύονταν από την σύζυγο και την κόρη του. Στο έντυπο επιβεβαιώνεται η συμμετοχή του Arrate. Βλ. σημ. 30.
 35. Επειδή είναι χρήσιμη και η αλφαβητική καταχώρηση, οι παρόντες της πρώτης ημέρας της συνδιάσκεψης με συμπλήρωση του πλήρους ονόματος για κάθε σύνεδρο ήταν οι εξής: Alstromer, Jonas· Anti, Carlo· Arrate Celaya, Juan· Balanos, Nikolaos· Torres Balbás, Leopoldo· Balš, Gheorghe· Baud-Bovy, Daniel· Bertos, Nikolaos· Bommer, Jules· Calza Bini, Alberto· Filangieri di Candida, Riccardo· Carouzos, Christos· Caro del Arroyo, Alonso· Carpenter, Rhys· Charbonnier, André· Chierici, Gino· Colini, Antonio Maria· Collin, André· Constantopoulos, Constantinos· Courouniotis, Constantinos· Cozzo, Giuseppe· Dupierreux, Richard· Evangelidis, Dimitrios· Fett, Harry· Fischer, Otto· Forlati, Ferdinando· Formigé, Jules· Giovannoni, Gustavo· Graul, Richard· Guey, Fernand· Groslier, George· Guidi, Giacomo· Guiffrey, Jean· Harcourt - Smith, Cecil· Hauteceur, Louis· Hendrickx, Jean· Heurtley, Walter Abel· Horta, Victor· Jacopi, Giulio· Karo, Georg· Keramopoulos, Antonios· Kieslinger, Alois· Kok, Abel Antoon· Kyparissis, Nikolaos· Lalewicz, Marian· Lauer, Jean-Philippe· Lauterbach, Alfred· Lensi, Alfredo· Léon, Paul· López Otero, Modesto· Maiuri, Amedeo· Makridis, Theodore· Marangoni, Luigi· Marinatos, Spyridon· Mariani, Giovanni· Mariotti, Giovanni· Maslow, Boris· Micacchi, Rodolfo· Michon, Etienne· Miller, William· Moojen, Pieter A. J· Moya, Emilio· Nicodemi, Giorgio· Nyns, Marcel· Oikonomos, Georgios· Opreescu, Georges· Orazi, Nicola· Orlandos, Anastasios· Pace, Biagio· Panaitescu, Emil· Papantoníou, Zacharias· Paquet, Pierre· Pelekidis, Eustratios· Pellati, Francesco· Pernier, Luigi· Persson, Axel· Philadelphus, Alexandros· Pippas, Dimosthenis· Pontremoli, Emmanuel· Saintenoy, Paul· Sánchez Cantón, Francisco Javier· Schmidt, Heinrich Justus· Örs, Sedat Zeki· Serra, Luigi· Slothouwer, Dirk Frederik· Sochor, Stanislav· Sotiriou, Georgios· Tardit, Michel· Terenzio, Alberto· Valenti, Francesco· Verdier, Paul· Verne, Henri· Vitry, Eugène Paul· Vournazos, Alexandros· Walter, Otto· Xyngopoulos, Andreas· Zachos, Aristotelis· Zengelis, Constantinos· Nicolle, Marcel· Nocq, Henry· Zurzoglou, A. και οι επίσημοι Montenach, Jean-Daniel· de Rossi, Attilio· Weiss, Raymond· Destrée, Jules· Foundoukidis, Euripide· Papandreou, Georgios· Benakis, Antonis. Δηλαδή 108 σύνεδροι. Στο OIM 1933 προστέθηκαν οι εξής 20: Béquignon, Yves· Brittner, Carl· Cantalapiedra, Petra Prada· Capart, Jean· Cellerier, Jean-Fernand· Chapouthier, Fernand· Della Seta, Alessandro· Demargne, Pierre· Gadave, René· Giouliano, Michèle· Lavachery, Henri· Muñoz, Antonio· Neugass, Fritz· Poinssot,

- Louis· Powys, Albert· René-Jean· Ribas, Ignacio· Stele, France· Van Averbeke, Emiel· και Wojciechowski, Jarosław. Στον δικό μας πίνακα προσθέτουμε το όνομα του Ιάπωνα Βοτανολόγου Miyoshi, Manabu, ο οποίος σύμφωνα με τα πρακτικά είχε στείλει αναφορά σχετικά με την Ιαπωνική Νομοθεσία. Είχαν δηλώσει συμμετοχή στη συνδιάσκεψη, αλλά δεν έλαβαν μέρος τελικά οι εξής 11: Costantini, David· Deonna, Waldemar· Hamann, Richard· Kuhn, Karl· Martorell, Jeroni· Paribeni, Roberto· Pauty, Edmond· Payne, Humfry· Pezas, S. P· Teodoru, Horia.
36. Αν προσθέσουμε και την Εσθονία για την οποία αναφέρεται στα πρακτικά ότι απέστειλε ενημερωτικό σημείωμα για τη νομοθεσία της, αλλά χωρίς άλλα στοιχεία, ο συνολικός αριθμός των χωρών είναι 21.
37. Μαλλούχου-Tufano 2015, σ. 79-110.
38. Bidaud 2018, *passim*.
39. Σχετικά με τη συμβολή του Giovannoni στην αποκατάσταση των μνημείων και ιδιαιτέρως στη Συνδιάσκεψη βλ. Clementoni 2017, σ. 124-144, Turco 2019, Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 214, 278-280, Μαλλούχου-Tufano 2015, σ. 134-135.
40. Calderón Roca 2017, σ. 107-110, 118.
41. Βλ. σημ. 22.
42. Passini 2018, σ. 248. Το θέμα των δεν ετέθη με οποιονδήποτε τρόπο κατά τις εργασίες της συνδιάσκεψης. Είναι χαρακτηριστικό το δημοσίευμα «Η απόδοσις των ελληνικών μαρμάρων» της εφημερίδας *Η Πρωία* 25/10/1931 σ. 2 δίπλα ακριβώς από το ρεπορτάζ για τη διάσκεψη, που ανάμεσα στα άλλα ανέφερε: «Εἰς τὰ παρασκήνια τῆς ἐν Ἀθήναις διασκεψέως συνεζητήθη ἂν θὰ ἦταν σκόπιμον νὰ γίνῃ ἐπὶ τῇ ἐπισημῇ λόγος περὶ τῆς ἀποδόσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν μαρμάρων τοῦ Παρθενῶνος... Λόγω τῶν ἀμφιβολιῶν αὐτῶν ἀπεφασίσθη νὰ μὴν γίνῃ λόγος...».
43. Οι άλλοι ήταν 23 ιστορικοί τέχνης, 4 ιστορικοί, 14 διοικητικοί, 4 διπλωμάτες, 2 συγγραφείς, 2 πολιτικοί και 2 επιχειρηματίες.
44. Οι 25 έγιναν από αρχιτέκτονες, 4 από χημικούς, 3 από μηχανικούς, 1 από γεωλόγο, 1 από γλύπτη και 1 από βοτανολόγο.
45. Οι 12 έγιναν από αρχαιολόγους, 6 από ιστορικούς τέχνης, 3 από διοικητικούς, 2 από πολιτικούς, 1 από συγγραφέα, 1 από ιστορικό.
46. Ο Γιάγκογλου γεννήθηκε στην Λεύκη (Οσμανλίκ) της κεντρικής Τουρκίας και υπήρξε ο πρώτος «εποχούμενος» φωτορεπόρτερ στην Αθήνα, αφού χρησιμοποιούσε μια μοτοσυκλέτα *Harley Davidson* για τις μετακινήσεις του. Συνεργάστηκε σχεδόν με όλες τις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής. Βλ. Ξανθάκης 2008, σ. 320-321.
47. Βλ. σημείωση 33. Στην πίσω πλευρά της φωτογραφίας υπάρχει η σφραγίδα του φωτογραφείου: *Démètre Yancoglou Rue Stade 10 Athènes*, και χειρόγραφη περιγραφή: *Conférence d' Athènes 21 Oct. 1931*.
48. Με ? σημαίνονται οι αβέβαιες ταυτίσεις. Η αβεβαιότητα αυξάνεται δεδομένου ότι στο δεξιό τμήμα της αίθουσας που δεν φαίνεται στο πλάνο, υπολογίζεται ότι κάθονταν περίπου 30 σύνεδροι. Η εικόνα δημοσιεύεται με την ευχή να ελεγχθούν οι αβέβαιες ταυτίσεις και να αναγνωριστούν ακόμα περισσότεροι σύνεδροι. Θα είναι μια πρόσθετη απόδοση της οφειλόμενης τιμής για τη συμμετοχή τους σε αυτή την ιστορική συνδιάσκεψη. Ευχαριστίες οφείλονται στον Γενικό Γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας κ. Βασίλειο Πετράκο, που με συμβούλευσε ορθώς να απορρίψω ορισμένες αρχικές ταυτίσεις Ελλήνων συνέδρων.
49. Ο Destrée τόνισε στην έναρξη των εργασιών ότι ο ΟΙΜ συγκάλεσε μια συνδιάσκεψη ειδικών και όχι ένα επιστημονικό συνέδριο με ακαδημαϊκό χαρακτήρα. Βλ. ΟΙΜ 4, σ. 6. Από αυτή την άποψη οι συμβολές των συμμετεσχόντων θα έπρεπε να χαρακτηρίζονται «εισηγήσεις» ή «ενημερώσεις» αντί για «ανακοινώσεις» που συνηθίζονται στα συνέδρια. Εδώ χρησιμοποιούμε όλους τους όρους και κατά προτίμηση, συχνότερα, τον πιο ουδέτερο χαρακτηρισμό «παρουσιάσεις».
50. Μολονότι ο Cozzo είχε στείλει στο ΟΙΜ 38 περίληψη της ανακοίνωσης του και ήταν παρών στη συνδιάσκεψη δεν υπάρχει καμία αναφορά στα πρακτικά. Οι μελέτες του για το Κολοσσαίο και το Πάνθεον της Ρώμης περιέχονται στο Cozzo 1928, σ. 198- 297 και αποτελούν σημεία αναφοράς για τις νεότερες μελέτες.
51. Η αυθεντικότητα της αναστήλωσης αμφισβητήθηκε. Βλ. <https://whc.unesco.org/en/list/794/>
52. Το μινωικό ανάκτορο της Φαιστού είναι μια σημαντική εξαίρεση, όπως και το ανάκτορο της Κνωσού.
53. Βλ. ΟΙΜ 4, σ. 17-21.
54. Ο Κεραμόπουλος δεν είχε καταθέσει περίληψη ανακοίνωσης, αλλά υπέβαλε γραπτά τη συμβολή του μετά από την Συνδιάσκεψη που περιελήφθη στο ΟΙΜ 1933, σ. 391-392.
55. Δεν συμφωνούσαν όλοι οι συμμετάσχοντες περί αυτού. Ο Λέον για παράδειγμα στην αυτοβιογραφία του αντιμετώπισε το ταξίδι του στην Αθήνα μάλλον ως αναφυχή. Βλ. Bidaud 2019, σ. 117, σημ. 196.
56. Η επερώση της πολιτικής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και των πολιτικών σκοπιμοτήτων στη διαδικασία διαμόρφωσης των διεθνών αρχών για την προστασία των μνημείων είναι ένα μεγάλο ζήτημα που δεν εξετάζεται εδώ. Ήδη έγινε σύντομη αναφορά στη φασιστική εξουσία στην Ιταλία για την εμπλοκή της οποίας στην αποκατάσταση των μνημείων έχουν γραφεί πολλά. Βλ. Μαλλούχου-Tufano 2015, 197-202· Clementoni 2017, σ. 31-49, 216-243, 251.
57. Μπούρας 2009, σ. 2.
58. Τα άλλα 12 ήταν για την ίδρυση του ICOMOS, την εκπαίδευση στις αναστηλώσεις, την ίδρυση περιοδικού, τις δημοσιεύσεις, την ίδρυση Διεθνούς Κέντρου, τη δημιουργία επιτροπής για την φθορά των λίθων, την καταγραφή των νομοθεσιών, την αρχαιολογία, τη χρηματοδότηση των αναστηλώσεων και τη σωτηρία του «Οίκου του Λαού» του Βελγικού Εργατικού Κόμματος στις Βρυξέλλες, έργου του Horta, που καταδαφίστηκε τελικώς ένα χρόνο μετά. Αναλυτικά για τα ντοκουμέντα βλ. <https://www.icomos.org/publications/hommedecin.pdf>
59. Anastylosis στα Αγγλικά και τα Ισπανικά, anastylose στα Γαλλικά και τα Γερμανικά και anastylosi στα Ιταλικά.
60. ΟΙΜ 1931, 19 Anastylosis of the Parthenon. Όμως στο τελικό κείμενο *Le relèvement des Monuments de l'Acropole* που δημοσιεύτηκε στο *Museion* 19, σ. 135-140 δεν αναφέρεται πουθενά ο όρος anastylosis και αντικαθίσταται με τον όρο *relèvement* (ανάκτηση).
61. Ορλάνδος -Τραυλός 1986, σ. 457.
62. Ο Α. Ρίζος Ραγκαβής στην πρώτη συνέλευση της Αρχαιολογικής Εταιρείας στις 28/4/1837 χρησιμοποιεί τον όρο «Ανέγερσις» που αποδίδεται στην Γαλλική μετάφραση ως «restauration» Σύνοψις 1846, σ. 4-5. Επαναλαμβάνεται στην 6η συνέλευση που γίνεται εκτός του Παρθενώνος γιατί «τά δὲ ἱκρίωματα τὰ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ κατεῖχον ὄλον τὸ ἐμβάδόν του». Βλ. Σύνοψις 1846, σ. 146-147.
63. Ο Κ. Πιττάκης φαίνεται να προτιμούσε τον όρο «ἀνόρθωσις». Τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά στο 1844 στην 8η συνέλευση και αποδόθηκε ως *rétablir* ή *relevé*. Βλ. Σύνοψις 1846, σ. 178-179, 180, 182, 186, 187. Τρία χρόνια μετά χρησιμοποιείται ο όρος «ἐπανόρθωσις»-*restauration*. Βλ. Σύνοψις 1846, σ. 846, 312, 315 και *BAE* 6, 1879, σ. 16, για την «ἀνόρθωσιν τοῦ ναοῦ τῆς ἀπείρου Νίκης». Για τις εργασίες στον Παρθενώνα αναφέρεται απλώς ο όρος «στερέωσις», (Βλ. ΠΑΕ 1894, σ. 30), ενώ στους απολογισμούς της Αρχαιολογικής Εταιρείας για το έργο 1895-1902 αναφέρεται ως «στερέωσις» ή «υποστήριξις» μολονότι περιλάμβανε αντικατάσταση βλαμμένων μελών με νέα μαρμάρια. Βλ. ΠΑΕ 1895, σ. 14, 51, ΠΑΕ 1896, σ. 33, 61, 77 ΠΑΕ 1897, σ. 52 ΠΑΕ 1898, σ. 20, Πιν. Β 13, ΠΑΕ 1899, σ. 23, ΠΑΕ 1901-1902 σ. 15, 16, 32, Πιν. Β XIV.

64. Σύνοψις 1846, σ. 312 για το Ερέχθειο.
65. Για το στήσιμο της Νίκης των Μεγάρων βλ. Σύνοψις 1846, σ. 122-125. Περιγράφεται 3 δεκαετίες αργότερα ως «ἀναστήλωσις» βλ. *BAE* 6, 1879, σ. 22.
66. Βλ. *ΠΑΕ* 1891, σ. 33 σχετικά με την «ποθουμένην ἀναστήλωσιν τοῦ λέοντος τῆς Χαϊρώνειας». Το θέμα απασχολεί τα επόμενα χρόνια την εταιρεία βλ. *ΠΑΕ* 1894, σ. 26, *ΠΑΕ* 1895, σ. 18, 30, *ΠΑΕ* 1896, σ. 35, *ΠΑΕ* 1901-1902 σ. 28, *ΠΑΕ* 1903, σ. 9, 24, IX. *ΠΑΕ* 1904 σ. 16, Βλ. επίσης Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 31, 50, σημ. 84.
67. *BAE* 10, σ. 12, 22-24, 27. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρει πως «ἡ Ἐταιρεία ἐπελήφθη τῆς ἀναστήλωσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἀφ' οὗ συνεπλήρωσε τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ ἐπελήφθη τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Ἐρεχθείου», μολοντί ο ἐπίσημος τίτλος τοῦ ἔργου ἦταν υποστήριξις καὶ στερέωσις. Δυο χρόνια αργότερα θα αναφερθεῖ στις ἀναστήλωσεις τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Θησείου, *Ἐφημερίδα Ἀκρόπολις* 04/12/1902 σ. 4, <http://digital.lib.auth.gr/record/83652/?ln=fr>. Τέσσερα χρόνια νωρίτερα στην ἐκθεση τοῦ F. C. Penrose *Περὶ τῶν ἀναγκαίων τοῦ Παρθενῶνος ἐπισκευῶν* ἀναγράφεται στο υστερόγραφο της μετάφρασής της «Καθ' ἃ ἐκ φήμης ἔμαθον, ὑπάρχει τις ἐπιθυμία νὰ ἀναστηλωθῶσι τινες τῶν ἐκ τῆς ἐκρήξεως πεπωκότων ζυγίων». Βλ. *ΠΑΕ* 1896, σ. 200. Σχετικά με την ἐκθεση βλ. Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 147 σημ. 257. Ἐν τούτοις ο Π. Καββαδίας ως γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «στερέωσις» γιὰ τὸν Παρθενῶνα καὶ «ἀνέγερσις» γιὰ τὸν Ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Φιγάλεια, ἰσως γιὰτὶ με αὐτὸ τὸν τρόπο καταγράφονταν στοὺς οἰκονομικοὺς ἀπολογισμοὺς τῆς Ἐταιρείας (*ΠΑΕ* 1906, σ. 47).
68. *ΠΑΕ* 1901-1902, Πιν. Β XII, Καββαδίας, Kawerau 1906, σ. 87. Στὸ *BAE* 11, «Comptes rendus du congrès international d'archéologie» οἱ πολλὲς ἀναφορὲς στὸ *restauration* ὑπονοοῦν τὴν ἀναστήλωση.
69. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ στὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἐρεχθείου θὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸν Μπαλάνο στὶς 20/1/1904 (*ΠΑΕ* 1903, σ. 59). Ἐνα χρόνο μετὰ τὸ συνεργάτης τοῦ Ν. Ἰωαννίτης υποβάλλει «ἐκθεση περὶ τῆς ἀναστήλωσεως τοῦ ἐν Φιγάλεια ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνος». Βλ. Μαλλούχου-Tufano 1998, σ. 305-306.
70. Βλ. Α. Ἀδαμαντίου 1906, «Ἐργασίαι εἰς Μυσθράν», *ΠΑΕ* 1906, σ. 172, 173.
71. Αὐτὴ ἡ γραφὴ τῆς λέξης προφανῶς σχετίζεται με τὴν ἐτυμολογία «ἀνόρθωση τῶν στύλων». Σχετικά με τὸ ἱστορικὸ τοῦ ὅρου βλ. ἐπίσης Dimacopoulos 1985, σ. 16-18 καὶ Vacharopoulou 2016, σ. 21.
72. Μαλλούχου-Tufano, σ. 163-165.
73. Schmidt 1993.
74. Μαλλούχου-Tufano 2015, σ. 202.
75. Ἐγραφε τότε ο Τραυλός: «Ἡ χρῆσις τῆς Στοᾶς ὡς Μουσείου, πὺν προορίζεται νὰ στεγάσῃ τα πὺν πολὺτιμα ἀντικείμενα πὺν ἀνακαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀγορᾶς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ πὺν ἐκπληρῶνει, παρουσιάζει ἐπίσης τὸ ἀκόλουθο πλεονέκτημα: Θὰ δώσῃ ξανά ζωὴν σὲ αὐτὸ τὸ λαμπρὸ οἰκοδόμημα, ἀναμφισβήτητα σχετικὴ με τὸν ἀρχαῖο προορισμὸν του». Βλ. Travlos 1955, σ. 16.
76. Ο Δημητροκάλλης στὸ ἀρθρο τοῦ πὺν παρουσίασε μιὰ πρώτη ἀπόδοση στὰ Ἑλληνικά τοῦ Χάρτη Βενετίας καὶ περιέγραψε τὶς ἐργασίαι τοῦ συνεδρίου ἀναφέρει ὅτι «ὁ μόνος ψόγος πὺν ἀκούστηκε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἦταν σχετικὰ με τὴν ἀνακατασκευὴ (reconstruction) τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Βλ. Δημητροκάλλης 1964, σ. 90, 92. Πράγματι ὁ ἐκ τῶν συντακτῶν τοῦ Χάρτη καθηγητὴς Roberto Pane στὴν εἰσαγωγικὴ ομιλία του στὸ συνέδριο, ἦταν ἀπόλυτα καταδικαστικὸς γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς Στοᾶς. Βλ. Pane 1964, σ. 11-12.
77. Μπούρας 2009, σ. 8.
78. Στὸ ἀρθρο 7 «(ἡ ἀνακατασκευὴ)... πρέπει νὰ πραγματοποιεῖται με μεγάλη προσοχή, ὥστε νὰ μὴν διαταράσσονται τυχόν διατηρούμενα ἀρχαιολογικά στοιχεῖα, καὶ θὰ πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη δεδομένα ἀπὸ ὅλες τὶς πηγὲς προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀuthenticité». Βλ. Petzet - Ziesemer 2004, σ. 105 καὶ Petzet 2009, σ. 35-38.
79. «Ἀρθρο 20. Ἀνακατασκευὴ. 20.1 Ἡ ἀνακατασκευὴ εἶναι κατ'ἀλλήλη μόνον ὅταν ἓνα μνημεῖο εἶναι ἀτελὲς λόγω ζημιάς ἢ ἀλλοίωσης, καὶ μόνον ὅταν ὑπάρχουν επαρκῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ μιᾶς παλαιότερης κατάστασης τοῦ ἔργου. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις, ἡ ἀνακατασκευὴ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι κατ'ἀλλήλη ὡς μέρος μιᾶς χρήσης ἢ πρακτικῆς πὺν διατηρεῖ τὴν πολιτιστικὴ σημασία τοῦ χώρου. 20.2 Ἡ ἀνακατασκευὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀναγνωρίσιμη με πλησίον ἐπιθεώρηση ἢ με ἐπιπρόσθετη διερμηνεία». Petzet - Ziesemer 2004, σ. 67. Ἡ λέξη «place» πὺν χρησιμοποιεῖται στὸ πρωτότυπο μεταφράζεται ἐδῶ ὡς «μνημεῖο» μολοντί ἀναφέρεται σὲ οτιδήποτε: κτήριο, χώρα, τοποθεσία κλπ. χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «monument». Βλ. Petzet 2009, σ. 10.
80. Γιὰ μιὰ κριτικὴ παρουσίαση τῶν μεγάλων ἀνασθηλωτικῶν προγραμμάτων τῶν τελευταίων δεκαετιῶν σὲ Ἑλλάδα καὶ Τουρκία βλ. Vacharopoulou 2016, σ. 29-67.
81. Τὸ ἐπεσήμανε ὁ Giovannoni πὺν ἔγραψε ὅτι «Χίλιες φορές πὺν χρήσιμες ἀπὸ τα σχέδια καὶ τὶς εἰκονογραφήσεις εἶναι οἱ ἀμέσες παρατηρήσεις καὶ τα δύσκολα θέματα τῶν ἀποκαταστάσεων μποροῦν νὰ φανοῦν μόνον σὲ ἐπαφὴ με τὴν πραγματικότητα. Γιὰ αὐτὸ παρουσίασαν πὺν ενδιαφέρον στὶς ἐργασίαι Συνδιάσκεψης οἱ ἐπισκέψεις πὺν πραγματοποιήθηκαν τὶς τελευταῖες ἡμέρες, καὶ ἐιδικὰ αὐτὲς πὺν εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τα μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν». Βλ. Giovannoni 1932, σ. 418.
82. Γιὰ τὴν περιγραφή τῆς τελετῆς βλ. ἐπίσης Μαλλούχου-Tufano σ. 212, σημ. 612.
83. https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38843&seg=
84. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἀρχείου τῆς ΕΡΤ κ. Βασίλη Ἀλεξόπουλο γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας ἀποκλειστικά γιὰ αὐτὴ τὴ δημοσίευση ἀπὸ τὴ γνάλινη πλάκα 13/18 εκ. Ἀνήκει στὴ συλλογὴ τοῦ φωτογράφου Πέτρου Πουλίδη. Βλ. <https://archive.ert.gr/5696/>. Ἡ περιγραφή τῆς ἀναφέρει «1929-30 Ἀθήνα. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ Υπουργὸς Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου σὲ ἀναμνηστικὴ φωτογραφία στὴν Ἀκρόπολιν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἔργων ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα». Ἀναγνωρίζουμε τὸν Μπαλάνο καὶ τα ἄλλα πρόσωπα ἀπὸ παραβολὴ με δημοσιευμένες φωτογραφίες τοῦς. Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρυμάτος «Ἐλευθέριος Βενιζέλος» διαθέτει ἀντίγραφο τῆς φωτογραφίας καὶ τὴν ἀποδίδει προφανῶς ἐκ λάθους στὸν Μανώλη Μεγαλοκονόμο. Βλ. <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=41650>.
85. Ἐπαινοὶ καταχωροῦνται στὰ πρακτικά ἰδίως ἀπὸ τὸν Karo καὶ τὸν Della Seta, ἀλλὰ καὶ σὶς ἐκ τῶν υστέρων δημοσιεύσεις ὡπως ἀπὸ τὸν Pernier στὸ *Museion* 19, σ. 128: «Ἀλλὰ με τὶς ἐκτεταμένες μελέτες, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Μπαλάνου επικρατεῖ στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ἓνα σύστημα ἀποκατάστασης τοῦ οὗ, χωρὶς νὰ προσθέτῃ κατὶ ὑποθετικὸ, ἀποκλείει κάθε ἀβεβαιότητα στὴν ἀνασύνθεση καὶ τὴν ἐναρμονίζει με τὴν ὁμορφιά τῶν ερειπίων. Λίγο πρὶν εἶχε κάνει ἓνα ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἀνάγκη ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Παρθενῶνα νὰ εἶναι ὁ μνημεῖο καὶ ὁχι στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἐπαινος καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντί πὺν θεώρησε τὶς ἀνακοινώσεις Pernier καὶ Μπαλάνου ἀποκορύφωμα τῆς Συνδιάσκεψης. Βλ. *OIM* 4, σ. 17. Ὁ Ἀντί δίνει μάλιστα καὶ ἓνα ὀρισμὸ: *L'Anastylos: La restauration de recomposition* (Ἀναστήλωση: Ἀποκατάσταση τῆς ἀνασύνθεσης). Βλ. *Museion* 20, σ. 69. Ἐπαινοὶ καὶ ἀπὸ τὸν Giovannoni: «ἀφιερωμένος με συγκινητικὸ πάθος καὶ με υψηλὴ γνώση ὁ ἀρχιτέκτων Μπαλάνος» Βλ. Giovannoni 1932, σ. 418. Γιὰ τὴν ἀλληλογραφία Μπαλάνου - Giovannoni βλ. Turco 2019, σ. 45.

86. Βλ. QIM 4, σ. 25 Giovannoni 1932, σ. 418· Turco 2019, σ. 45.
87. Βλ. *Mouseion* 19, 30. Την ίδια γνώμη είχε διατυπώσει ο Josef Durm από το 1895. Βλ. Μπούρας - Κορρές 1983, σ. 296.
88. Βλ. Ζάμπας 2002, σ. 46-53, 109-121.
89. Βλ. M' Bow 1977.
90. Μόλις τρία χρόνια μετά το Συνέδριο της Βενετίας έγραφε: «Απαραίτητος προϋπόθεσις τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου εἶναι ἡ δυνατότης ἐπαναφορᾶς αὐτοῦ, εἰς τὴν θέσιν εἰς τὴν ὅποιαν εὐρέθῃ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν». Βλ. Μπούρας 1967, σ.143.
91. Μπούρας, Κορρές 1983, σ. 411-412. Ειδικά για τον Παρθενώνα η διατήρηση της στατικής λειτουργίας εξασφαλίζεται με την διατήρηση της αυτοτέλειας των μελών. Επιπρόσθετα προβλέφθηκε οι επεμβάσεις να περιοριστούν στα αναστηλωμένα τμήματα του μνημείου.
92. Βλ. Κορρές 2004.
93. Συνοπτικά για το θέμα και την αναθεώρηση της αρχικής μελέτης βλ. Ζάμπας κ.ά. 2009, σ. 68 και αναλυτικότερα για την τεκμηρίωση των φάσεων του θεάτρου βλ. Karadima κ.α. 2015, σ. 259-265.
94. Σε δυο διαλέξεις στο πλαίσιο των Μαθημάτων Εμβάθυνσης στην Ιστορία της Αρχιτεκτονικής. Βλ. <https://www.blod.gr/lectures/anebainontas-tin-akropoli-proti-omilia/> και <https://www.blod.gr/lectures/anevainontas-tin-akropoli-2/>
95. Βλ. σημ. 78, 79. Μια αναλυτική κριτική ανακατασκευών μνημείων στις μέρες μας βλ. Μαλλούχου-Tufano 2015, σ. 324-338.
96. Μπούρας 1994, σ. 314-331.
97. Κορρές κ.ά. 1989, σ. 68-88, για την τεκμηρίωση της πρότασής του για την αναστήλωση του Προνάου του Παρθενώνα.
98. Βλ. Μπούρας 2009. Για τις διαχρονικές θέσεις του Μπούρα βλ. Πετροπούλου Ε. 2018 και για τη συμμετοχή του σε άλλες επιτροπές και φορείς του ΥΠΠΟ βλ. στον ίδιο τόμο τον πίνακα της σελ. 20.
99. Μπούρας 2009, σ. 8.
100. Βλ. Δημακόπουλος 1996 και Πετροπούλου Ε. 2018, 40-41, 46.
101. Dimacopoulos 1985, σ. 24.

Προέλευση εικονογράφησης άρθρου

- 1, 4: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=33321&seg=
- 2: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=40186&seg=
- 3, 6: https://kitlv-docs.library.leiden.edu/open/moojen/MMKITLV01_PDF_DH1169_53.pdf
- 5: https://kitlv-docs.library.leiden.edu/open/moojen/MMKITLV01_PDF_DH1169_37.pdf
- 9: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38843&seg=
- 10: Αρχείο ΕΡΤ. Συλλογή Π. Πουλίδη (5696/1.1.37.2.87). Παραχώρηση ειδικά για αυτή τη δημοσίευση.

Ο Χάρτης των Αθηνών (1931)

(Μαλλούχου-Tufano 1988, 341-343)

I. Δόγματα, Γενικές αρχές

Η Συνδιάσκεψη άκουσε την έκθεση των γενικών αρχών και των δογμάτων σχετικά με την προστασία των μνημείων.

Διαπιστώνει ότι, παρ' όλη την ποικιλία των διαφορών ειδικών περιπτώσεων, οι οποίες απαιτούν ειδικές λύσεις, στα διάφορα Κράτη, που συμμετείχαν στη Συνδιάσκεψη, επικρατεί μια γενική τάση εγκατάλειψης των ολικών σι- λιστικών αποκαταστάσεων και αποφυγής των σχετικών κινδύνων με την πραγματοποίηση τακτικών και συνεχών εργασιών στερέωσης, ικανών να εξασφαλίσουν τη συντήρηση των κτηρίων.

Στην περίπτωση που μια εργασία αποκατάστασης κρίνεται απαραίτητη μετά από φθорές ή καταστροφές, η Συνδιάσκεψη συστήνει να γίνει σεβαστό το ιστορικό ή καλλιτεχνικό έργο του παρελθόντος, χωρίς να αποκλειστεί το στολ. καμιάς εποχής.

Η Συνδιάσκεψη συστήνει τη διατήρηση της λειτουργίας των μνημείων, η οποία τους εξασφαλίζει τη συνέχεια της ζωής τους, με την προϋπόθεση ότι η σύγχρονη χρήση θα σεβεται τον ιστορικό και καλλιτεχνικό τους χαρακτήρα.

II. Η διοίκηση και η νομοθεσία σχετικά με τα ιστορικά μνημεία

Η Συνδιάσκεψη άκουσε την έκθεση των νομοθετικών μέτρων που αποσκοπούν στην προστασία των μνημείων με ιστορικό, καλλιτεχνικό ή επιστημονικό ενδιαφέρον και τα οποία ανήκουν σε διάφορα έθνη.

Ομόφωνα ενέκρινε τη γενική τάση που αναγνωρίζει σ' αυτόν τον τομέα το συλλογικό δικαίω- έναντι της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Διαπίστωσε ότι οι διαφορές που παρατηρούνται σ' αυτές τις νομοθεσίες οφείλονται στη δυσκολία συμφιλίωσης του δημόσιου δικαίου με τα ατομικά δικαιώματα.

Κατά συνέπεια, ενώ εγκρίνει τη γενική τάση των νομοθεσιών, εκτιμά ότι αυτές θα πρέπει να προσαρμοστούν στις τοπικές συνθήκες και στην επικρατούσα κοινή γνώμη, έτσι ώστε να συναντήσουν τις μικρότερες δυνα- τές αντιρροήσεις λαμβάνοντας υπ' όψιν τις θυσίες που καλούνται να υπο- στούν οι ιδιώτες ιδιοκτήτες για το γενικό συμφέρον.

Εύχεται όπως σε κάθε Κράτος οι Δημόσιες Αρχές παραβληθούν με την εξουσία λήψης, σε επείγουσες περιπτώσεις, μέτρων συντήρησης.

Συστήνει ένθερμα όπως το Διεθνές Γραφείο Μουσείων δημοσιεύσει μια συλλογή και έναν συγκριτικό πίνακα των νομοθετημάτων που ισχύουν στα διάφορα Κράτη γι' αυτό το αντικείμενο, τα οποία θα πρέπει και συνεχώς να ενημερώνει.

III. Η ανάδειξη των μνημείων

Η Συνδιάσκεψη συστήνει κατά την οικοδόμηση των νέων κτηρίων να γίνονται σεβαστά ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία της πόλης και ιδιαίτερα το άμεσο περιβάλλον των αρχαίων μνημείων, το οποίο θα πρέπει να γίνει αντικείμενο ειδικής φροντίδας. Παρομοίως, ορισμένα σύνολα, ορισμένες προοπτικές, απόψεις ιδιαίτερα γραφικές θα πρέπει να διατηρηθούν.

Αντικείμενο μελέτης πρέπει ακόμη να γίνουν και οι δενδροφυτεύσεις και οι εξωραϊσμοί με τη χρήση φυτών ορισμένων μνημείων η και συνόλων μνη- μείων, προκειμένου να διατηρηθεί ο αρχαίος χαρακτήρας τους.

Η Συνδιάσκεψη συστήνει κυρίως την εξάλειψη κάθε είδους διαφήμισης, κά- θε αυθαίρετης παρουσίας στύλων ή τηλεγραφικών συρμάτων, κάθε θορυ- βώδους βιομηχανίας, ακόμη και των υψηλών καμινάδων, στο άμεσο περι-βάλλον των μνημείων της Τέχνης και της Ιστορίας.

IV. Τα υλικά της αποκατάστασης

Οι ειδικοί άκουσαν διάφορες ανακοινώσεις σχετικές με τη χρήση μοντέρνων υλικών για τη στερέωση των αρχαίων κτηρίων.

Εγκρίνουν τη με προσεκτική χρήση όλων των μέσων της σύγχρονης τεχνο- λογίας, και ειδικότερα των οπλισμένων σκυροδεμάτων.

Προσδιορίζουν ότι, όταν είναι δυνατόν, αυτά τα μέσα ενίσχυσης πρέπει να αποκορύβονται για να μην αλλοιωθεί η όψη και ο χαρακτήρας του προς απο-κατάσταση κτηρίου.

Συστήνουν ειδικότερα τη χρήση τους στις περιπτώσεις που αυτά επιτρέπουν την αποφυγή των κινδύνων που συνεπάγονται η απουσαομοιολόγηση και απουσαομολόγηση των προς συντήρηση αρχιτεκτονικών μελών.

V. Η φθορά των μνημείων

Η Συνδιάσκεψη διαπιστώνει ότι στις συνθήκες της σύγχρονης ζωής τα μνημεία ολόκληρου του κόσμου απειλούνται ολοένα και περισσότερο από τούς ατμοσφαιρικούς παράγοντες.

Εκτός από τα συνηθισμένα προληπτικά μέτρα και τις επιτυχείς λύσεις που έχουν εξερευνηθεί, με τις σημερινές μεθόδους, για τη συντήρηση της μνη- μειακής γλυπτικής, δεν είναι δυνατόν, με δεδομένη τη συνθετότητα των περιπτώσεων στο σημερινό επίπεδο γνώσεων, να διατυπωθούν γενικοί κανόνες.

Η Συνδιάσκεψη συστήνει:

1) τη συνεργασία σε κάθε κράτος των αρχιτεκτόνων και των συντηρητών των μνημείων με εκπροσώπους των φυσικών, χημικών και φυσιολογικών επιστημών για την εξέταση των μεθόδων, που θα μπορούν να εφαρμό- ζονται στις διάφορες περιπτώσεις.

2) το Διεθνές Γραφείο Μουσείων να ενημερώνεται για τις εργασίες που εκτελούνται σε κάθε χώρα σχετικά με αυτά τα θέματα και να τις περι- λαμβάνει στις δημοσιεύσεις του.

Όσον αφορά τη συντήρηση της μνημειακής γλυπτικής, η Συνδιάσκεψη θεωρεί ότι η απομάκρυνση των έργων από το πλαίσιο για το οποίο δημιουργήθηκαν δεν θα πρέπει κατ' αρχήν να ενθαρρύνεται. Συστήνει, για προληπτικούς λόγους, τη συντήρηση των σωζόμενων αυθεντικών γλυπτών και την αντικατάσταση των ελλειπόντων με εξαίρεση.

VI. Η τεχνική της συντήρησης

Η Συνδιάσκεψη διαπιστώνει με ικανοποίηση ότι οι θεωρητικές αρχές και οι τεχνικές που παρουσιάστηκαν λεπτομερώς στις διάφορες ανακοινώσεις διαπνέονται από μια κοινή αντίληψη, δηλαδή:

Όταν πρόκειται για ερείπια, επιβάλλεται η σχολαστική συντήρηση και, όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν, η ανατοποθέτηση στη θέση τους των προτύπων αρχιτεκτονικών μελών που έχουν διασωθεί (αναστήλωση)- τα σύγχρονα υλικά που είναι απαραίτητα γι' αυτόν τον σκοπό πρέπει πάντοτε να είναι αναγνωρίσιμα. Όταν η συντήρηση των ερειπίων που ήλθαν στο φως σε μια ανασκαφή είναι αδύνατη, είναι προτιμότερο αυτά να καταχωστούν εκ νέου, αφού φυσικά τεκμηριοθούν προηγουμένως με ακριβείς απο- τυπώσεις.

Είναι ανυπόφορο ότι η τεχνική των ανασκαφών και η συντήρηση των καταλοίπων επιβάλλουν τη στενή συνεργασία αρχαιολόγων και αρχιτε-κτόνων.

Όσον αφορά τα άλλα μνημεία, οι ειδικοί, αναγνωρίζοντας την ιδιαιτε- ρότητα κάθε περίπτωσης, συνιστούν ομόφωνα όπως, πριν από την εκτέλεση οποιασδήποτε επέμβασης στερέωσης ή μερικής αποκατάστασης, προηγηθεί μια σχολαστική διερεύνηση του είδους της φθοράς, την οποία αυτά παρουσιάζουν.

VII. Η συντήρηση των μνημείων και η διεθνής συνεργασία

α) Η συνεργασία σε τεχνικό και ηθικό επίπεδο.

Η Συνδιάσκεψη, πεπεισμένη ότι η διατήρηση της καλλιτεχνικής και αρχαιολογικής πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας ενδιαφέρει την κοινωνία των κρατών που προστατεύουν τον πολιτισμό, εύχεται όπως τα Κράτη, δρώντας σύμφωνα προς το πνεύμα της Συνθήκης της Κοινωνίας των Εθνών, προωθήσουν αμοιβαία μια συνεργασία ολοένα και περισσότερο εκτενή και συγκεκριμένη για να ευνοήσουν τη συντήρηση των μνημείων της Τέχνης και της Ιστορίας.

Θεωρεί εξαιρετικά επιθυμητό τα αρμόδια θεσμικά όργανα και οι εξει- δικευμένες συνενώσεις, χωρίς να προκαταβάλλουν κατ' ουδέναν τρόπο το διεθνές δημόσιο δικαίω, να μωρέσουν να εκδηλώσουν το ενδιαφέρον τους για τη διάσωση των αριστουργημάτων της τέχνης, στα οποία ο πολιτισμός βρήκε την πιο υψηλή του έκφραση και τα οποία σήμερα παρουσιάζονται να απειλούνται.

Εύχεται όπως τα σχετικά με αυτόν τον σκοπό αιτήματα, τα οποία υποβάλλονται στην Οργάνωση για την Πνευματική Συνεργασία της Κοι- νωνίας των Εθνών, τεθούν υπ' όψιν των διαφόρων κρατών.

Θα ήταν ευκαίρι η Διεθνής Επιτροπή για την Πνευματική Συνεργασία να είχε τη δικαιοδοσία να αποφανίνεται σχετικά με την αναγκαιότητα των διαδημάτων που πρέπει να γίνουν και με τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, μετά από αίτηση του Διεθνούς Γραφείου Μουσείων και αφού οι αρμόδιες εθνικές Επιτροπές Πνευματικής Συνεργασίας συγκεντρώσουν όλες τις χρήσιμες πληροφορίες. Τα μέλη της Συνδιάσκεψης, αφού επισκέφτηκαν, στη διάρκεια των εργασιών των συνεδρίων και κατά το εκπαιδευτικό ταξίδι που πραγματο- ποίησαν με αυτή την ευκαιρία, πολλούς από τους σπουδαιότερους τόπους ανασκαφής και αρχαία μνημεία της Ελλάδας, ομόφωνα απέτισαν φόρο τιμής στην Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία εδώ και πολλά χρόνια, παράλληλα προς την πραγματοποίηση, από την ίδια, σημαντικών εργασιών, δέχθηκε τη συνεργασία αρχαιολόγων και ειδικών από όλα τα Κράτη.

Τα μέλη αναγνώρισαν σ' αυτό το γεγονός ένα παράδειγμα που συμβάλλει σημαντικά στην πραγματοποίηση των σκοπών της πνευματικής συνεργασίας, η ανάγκη της οποίας τους παρουσιάστηκε τόσο ενεργά στη διάρκεια των εργασιών της Συνδιάσκεψης.

β) Η συμβολή της εκπαίδευσης για την ανάπτυξη του σεβασμού προς τα μνημεία.

Η Συνδιάσκεψη, βαθιά πεπεισμένη ότι η καλύτερη εγγύηση για τη συν- τήρηση των μνημείων και των έργων της τέχνης προέρχεται από τον σεβασμό και τη στοργή προς αυτά των ίδιων των λαών, θεωρώντας έτι αυτά τα αισθήματα μπορούν να ευνοηθούν σε αρκετά μεγάλο βαθμό από την κατάλληλη δράση των δημόσιων αρχών, συστήνει όπως οι εκπαιδευτικοί λάβουν κάθε φροντίδα, προκειμένου να συνηθίσουν τα παιδιά και τους νέους να απέχουν από κάθε πράξη που μπορεί να φθείρει οποιοδήποτε μνημείο και να τα διαπαιδαγωγήσουν, έτσι ώστε να ενδιαφερθούν περισ- σότερο, γενικά, για την προστασία των μαρτυριών κάθε πολιτισμού.

γ) Η χρησιμότητα μιας διεθνούς τεκμηρίωσης.

Η Συνδιάσκεψη εύχεται:

1) όπως τα διάφορα Κράτη ή τα θεσμικά όργανά τους, που έχουν συσταθεί η αναγνωρίζονται ως αρμόδια γι' αυτόν τον σκοπό, δημοσιεύσουν έναν κατάλογο των εθνικών τους ιστορικών μνημείων, συνοδευόμενο από φωτογραφίες και σχέδια.

2) όπως κάθε Κράτος δημιουργήσει ένα αρχείο, για τη συγκεντρώνση όλων των τεκμηρίων των σχετικών με τα ιστορικά του μνημεία.

3) όπως κάθε Κράτος καταθέσει στο Διεθνές Γραφείο Μουσείων αντίγραφα των δημοσιεύσεων του σχετικά με τα μνημεία της Τέχνης και της Ιστορίας.

4) όπως το Διεθνές Γραφείο Μουσείων περιλάβει στις δημοσιεύσεις του άρθρα σχετικά με τις διαδικασίες και τις γενικές μεθόδους συντήρησης των ιστορικών μνημείων.

5) όπως το ίδιο το Γραφείο μελετήσει τον τρόπο της καλύτερης δυνατής χρησιμοποίησης όλων αυτών των συγκεντρωμένων πληροφοριών.

Ο Χάρτης της Βενετίας (1964) (Φερεντίνου 1974)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Φορτισμένα με το πνευματικό μήνυμα του παρελθόντος, τα μνημειακά έργων των λαών στέκονται σήμερα σαν ζωντανές μαρτυρίες της μακρόχρονης παραδόσεώς τους. Η ανθρωπότητα, που αποκτά όλο και μεγαλύτερη συνείδηση της ενότητας των ανθρωπίνων αξιών, τα θεωρεί σαν κοινή κληρονομιά. Απέναντι στις μελλοντικές γενιές νιώθει υπεύθυνη για τη διάσωσή τους και έχει χρέος να τα παραδώσει σ' αυτές με όλο τον πλούτο και την αυθεντικότητά τους.

Έχει λοιπόν πρωταρχική σημασία, οι αρχές που πρέπει να πρωτανεύουν στη συντήρηση και την αποκατάσταση των μνημείων, να προέρχονται από κοινή συμφωνία και να διαμορφώνονται πάνω σε οικουμενικό διάγραμμα, αφήνοντας ταυτόχρονα σε κάθε έθνος τη φροντίδα να εξασφαλίσει την εφαρμογή τους μέσα στα πλαίσια του δικού του πολιτισμού και των δικών του παραδόσεων. Διατυπώνοντας για πρώτη φορά τις βασικές αυτές αρχές, ο Χάρτης των Αθηνών του 1931, συνέβαλε στην ανάπτυξη ενός εκτεταμένου διεθνούς κινήματος που πήρε συγκεκριμένη μορφή σε εθνικούς καταστατικούς χάρτες, στις δραστηριότητες του ICOM και της UNESCO, καθώς και στη δημιουργία από την τελευταία, του «Διεθνούς κέντρου μελετών για τη συντήρηση και την αποκατάσταση των πολιτιστικών αγαθών». Η ευαισθησία και το κριτικό πνεύμα στράφηκαν με τον καιρό όλο και πιο πολύπλοκα και λεπτομερειακά προβλήματα. Φαίνεται πως η στιγμή για την επανεξέταση των αρχών του Χάρτη, με το σκοπό να δοθεί μεγαλύτερο βάθος και εύρος στους στόχους του σ' ένα καινούριο καταστατικό.

Έτσι, το δεύτερο Διεθνές Συνέδριο των Αρχιτεκτόνων και των Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων, που πραγματοποιήθηκε στη Βενετία στις 25-31 Μαΐου 1964, δέχτηκε το παρακάτω κείμενο:

1. Η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο αρχιτεκτονικό έργο αλλά και την αστική ή την αγροτική τοποθεσία που μαρτυρεί ένα ιδιαίτερο πολιτισμό μια ενδεικτική εξέλιξη ή ένα ιστορικό γεγονός. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τις μεγάλες δημιουργίες αλλά και για τα ταπεινά έργα που με τον καιρό απέκτησαν πολιτιστική σημασία.

2. Η συντήρηση και η αποκατάσταση των μνημείων, αποτελεί έναν επιστημονικό κλάδο ο οποίος πρέπει να αποτελείται στη συνεργασία όλων των επιστημών και όλων των τεχνών που μπορούν να συνεισφέρουν στη μελέτη και τη διάσωση της μνημειακής κληρονομιάς.

Στόχος

3. Η συντήρηση και η αποκατάσταση των μνημείων αποσκοπούν να τα διασώσουν τόσο σαν έργα τέχνης όσο και σαν ιστορικές μαρτυρίες.

Συντήρηση

4. Η συντήρηση των μνημείων έχει σαν πρωταρχική απαίτηση τη συνεχή και μόνιμη φροντίδα για την διατήρησή τους.

5. Η συντήρηση των μνημείων ευνοείται πάντοτε από την καταλληλότητα τους να χρησιμοποιηθούν για κάποιο σκοπό ωφέλιμο στην κοινωνία. Μια τέτοια χρησιμοποίηση είναι βέβαια επιθυμητή, αλλά δεν πρέπει να αλλάζουν την διάρθρωση ή την διακόσμηση των κτηρίων. Οι διαρρυθμίσεις που επιβάλλει η αλλαγή της λειτουργίας τους (από νέες χρήσεις) πρέπει να αντιμετωπίζονται και ενδεχομένως να επιτρέπονται μέσα σ' αυτά τα όρια.

6. Η συντήρηση ενός μνημείου συνεπάγεται την διατήρηση του άμεσου περιβάλλοντος του, στην κλίμακα του. Αν το παραδοσιακό πλαίσιο δεν έχει εξαφανισθεί, έχουμε καθήκον να το διατηρήσουμε αλλά και ταυτόχρονα να αποκλείσουμε κάθε άλλη προσθήκη, κάθε κατεδάφιση και κάθε αλλαγή που θα μπορούσε να αλλάξει τις σχέσεις των όγκων και των χρωμάτων.

7. Το μνημείο είναι αναπόσπαστο από την ιστορική στιγμή που αντιπροσωπεύει και από τον χώρο που είναι τοποθετημένο. Επομένως η μετακίνηση του όλου ή τμήματος ενός μνημείου μπορεί να γίνει παραδεκτή μόνο αν επιβάλλεται από την ανάγκη διασώσεως του, ή δικαιολογείται από λόγους μεγάλης εθνικής ή διεθνούς σημασίας.

8. Τα γλυπτικά, ζωγραφικά ή διακοσμητικά στοιχεία που είναι αναπόσπαστα δεμένα με το μνημείο, δεν μπορούν να διαχωριστούν παρά μόνο αν το μέτρο αυτό είναι η μοναδική διεξόδος για να εξασφαλιστεί η διάσωσή τους.

Αποκατάσταση και αναστήλωση

9. Η διαδικασία της αποκαταστάσεως είναι μια επέμβαση υψηλής εξειδίκευσης που επιβάλλεται να γίνεται κατ' εξαίρεση. Έχει σαν στόχο να διατηρήσει και να αποκαλύψει τις ιστορικές και αισθητικές αξίες του μνημείου και βασίζεται στον σεβασμό προς την αρχική του υπόσταση και τα αυθεντικά του στοιχεία. Σταματάει στο σημείο που αρχίζουν να υπάρχουν υποθέσεις. Πέρα από αυτό το σημείο, οποιαδήποτε εργασία που ενδεχομένως θα θεωρηθεί απαραίτητη για τεχνικούς ή αισθητικούς λόγους, θα πρέπει να διαχωρίζεται από την αρχική αρχιτεκτονική σύνθεση και να φέρνει την σφραγίδα της εποχής μας. Σε όλες τις περιπτώσεις η αρχαιολογική μελέτη θα προηγείται της αποκατάστασης και θα την ακολουθεί.

10. Όταν οι παραδοσιακές τεχνικές αποδεικνύονται ανεπαρκείς, η στερέωση ενός μνημείου μπορεί να εξασφαλιστεί με την προσφυγή σε όλες τις σύγχρονες τεχνικές συντηρήσεως και κατασκευές, που η αποτελεσματικότητά θα έχει αποδειχθεί από τα επιστημονικά δεδομένα και τις οποίες θα εγγυάται η πείρα της εφαρμογής τους.

11. Οι αξιολογικές προσθήκες όλων των εποχών στη σημερινή υπόσταση ενός μνημείου πρέπει να γίνουν σεβαστές, γιατί σκοπός της αποκαταστάσεως του δεν είναι η ενότητα του αρχικού του ρυθμού. Όταν ένα κτήριο φέρνει υπερκείμενες φάσεις διαφόρων εποχών, η επαναφορά στην αρχική του κατάσταση δεν δικαιολογείται παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Αν, δηλαδή, τα

στοιχεία που θα αφαιρεθούν έχουν πολύ μικρή σημασία και η σύνθεση που θα αποκαλυφθεί είναι μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής ή αισθητικής αξίας κι ακόμη αν η κατάσταση της διατηρήσεως του μνημείου κριθεί αρκετά ικανοποιητική. Η κρίση σχετικά με την αξιολόγηση των μεταγενέστερων στοιχείων και η απόφαση για την απόλειψή τους, δεν θα πρέπει να εξαρτώνται μόνο από το άτομο που ανέλαβε την μελέτη του έργου.

12. Τα στοιχεία που προορίζονται να αντικαταστήσουν τμήματα του μνημείου που έχουν καταστραφεί, πρέπει να ενσωματώνονται αρμονικά στο σύνολο, αλλά και να διακρίνονται από τα αυθεντικά μέρη, έτσι ώστε να μην πλαστογραφούνται τα καλλιτεχνικά και ιστορικά τεκμήρια του κτηρίου.

13. Οι προσθήκες δεν μπορεί να γίνουν ανεκτές παρά μόνο αν σέβονται όλα τα ενδιαφέροντα μέρη του κτηρίου, το παραδοσιακό του πλαίσιο, την ισορροπία της συνθέσεως του και τις σχέσεις του με τον περιβάλλοντα χώρο.

Μνημειακά Σύνολα

14. Τα μνημειακά σύνολα πρέπει να γίνουν αντιζείμενο ειδικών φροντίδων για να σωθεί η ακεραιότητά τους και να εξασφαλισθεί η εξυγίανσή τους, η διαρρύθμισή και η αξιοποίησή τους. Οι εργασίες για την συντήρηση και την αποκατάστασή τους, πρέπει να εμπνέονται από τις αρχές που διατυπώνονται στα προηγούμενα άρθρα.

Ανασκαφές

15. Οι ανασκαφές πρέπει να γίνονται σύμφωνα με τους επιστημονικούς κανόνες και καθώς ορίζουν οι «συστάσεις για τους διεθνείς όρους που πρέπει να εφαρμόζονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές» τις οποίες υιοθέτησε η UNESCO το 1956. Επιβάλλεται να γίνεται διευθέτηση των ερειπίων και να λαμβάνονται τα αναγκαία μέτρα για την συντήρησή και την μόνιμη προστασία των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των ευρημάτων. Εξάλλου, θα είναι ευπρόσδεκτη κάθε πρωτοβουλία που θα διευκολύνει την κατανόηση του μνημείου χωρίς να παρανομιώνει την σημασία του. Οστόσο, κάθε εργασία ανακατασκευής θα πρέπει να αποκλείεται εκ των προτέρων. Μόνο η αναστήλωση μπορεί να αντιμετωπωθεί, δηλαδή η ανασύνθεση μελών που σώθηκαν αλλά έχουν μετακινηθεί. Οι συμπληρώσεις όμως θα είναι πάντα αναγνωρίσιμες και θα αντιπροσωπεύουν το ελάχιστο που απαιτείται για να εξασφαλιστούν οι συνθήκες συντηρήσεως του μνημείου και να αποκατασταθεί η μορφολογική του συνέχεια.

Τεκμηρίωση και δημοσιεύσεις

16. Οι εργασίες συντηρήσεως, αποκαταστάσεως και ανασκαφής θα πρέπει να βασίζονται σε εξακριβωμένη τεκμηρίωση, δηλαδή σε αναλυτικές και κριτικές εκθέσεις, εικονογραφημένες με σχέδια και φωτογραφίες. Όλες οι φάσεις των εργασιών για την απόλειψη νεότερων στοιχείων, την στερέωση, την ανασύνθεση και την ένταξη νέων (στοιχείων), καθώς και όλα τα τεχνικά και μορφολογικά στοιχεία που θα εξακριβώνονται κατά την διάρκεια των εργασιών, θα πρέπει να καταγράφονται λεπτομερειακά. Αυτή η τεκμηρίωση θα κατατίθεται στα αρχεία ενός δημοσίου ιδρύματος και θα είναι προσιτή στους ερευνητές. Προτείνεται η δημοσίευσή τους.

Σημ.: Με υπογράμμιση έννοιες και όροι με ιδιαίτερη σημασία και σημεία συμφωνίας των δυο χαρτών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

	Nom	Profession	Nat.	Mandat	Pos.	Point	Communication	OIM	Mouseion	pp	Fin
1	Papandreou, Georgios (1888-1968)	Politicien	GR	Ministre de l'Instruction publique		0P	Salutation	4			
2	Benakis, Antonis (1937-1954)	Entrepreneur	GR	Président du Comité hellénique d'organisation de la Conférence		0		4			
3	Destree, Jules (1863-1936)	Politicien	BE	Ancien Ministre des Sciences et des Arts, Président de COIM	1CR	0-Ac 0P		4			
4	Foundoukidis, Euripide (1894-1968)	Administratif	GR	Secrétaire général de COIM		0-Ac	Ordre du jour provisoire de la Conférence internationale d'Athènes	2	15	97-98	
5	Harcourt - Smith, Cecil (1859-1944)	Archéologue	GB	Surveyor of works of art to H.M. the King of England, Membre du COIM	1,ACR	1, 3P	La législation des monuments historiques en Grande-Bretagne		17-18	26-29	II
6	Nyns, Marcel (1887-?)	Administratif	BE	Secrétaire général du Ministère des Sciences et des arts de Belgique	1CR	1	La Législation des monuments d'art et d'histoire en Belgique	13	17-18	56-63	II
7	Pollati, Francesco (1882-1967)	Archéologue	IT	Inspecteur supérieur des Beaux-Arts d'Italie, Membre du COIM	1CR	1	Legislation regarding historic monuments in Italy	15	17-18	30-38	II
8	Verdier, Paul (?-?)	Administratif	FR	Inspecteur général des Monuments historiques en France, Chef du Sous-Secrétaire d'Etat aux Beaux-Arts	1,4CR	1	La Législation des monuments historiques en France	5	17-18	46-55	II
9	Micacchi, Rodolfo (?-?)	Archéologue	IT	Inspecteur du Service des Antiquités dans les Colonies italiennes		1	La législation coloniale italienne sur Monuments colonies Historiques		17-18	64-68	II
10	Moya, Emilio (1894-1943)	Architecte	ES	Conservateur des Monuments de l'Espagne du Centre		1	Legislation in regard to artistic and historical monuments in Spain	45			
11	Powys, Albert (1881-1936)	Architecte	GB	Secrétaire de la "Society for the Protection of Ancient Buildings"	-	1-	Activité de la "Society for the Protection of Ancient Buildings"	6	17-18	69-73	I
12	Wojciechowski, Jaroslaw (1874-1942)	Architecte	PL	Chef de la Section des Monuments au Ministère de l'Instruction publique	-	1-	La législation des monuments historiques en Pologne	6	19	110-116	II
13	Miyoshi, Manabu (1862-1939)	Botaniste	JP	Prof. à l'Université de Tokyo	-	1-	Législation des Monuments au Japon	6			
14	Tardit, Michel (1859-1937)	Administratif	FR	Président de Section au Conseil d'Etat	1CR						
15	Léon, Paul (1874-1962)	Historien de l'art	FR	Membre de l'Institut, Directeur général des Beaux-Arts de France	1PCR 2CR	2 2P	La Restauration des monuments. Principes généraux	7	17-18	14-17	I
16	Horta, Victor (1861-1947)	Architecte	BE	Membre de l'Académie royale de Belgique, Membre de la Commission des Monuments et des Sites.	4,ACR	2,4, Ac	L'entourage des monuments, ... restauration de la tour de la Cathédrale de Notre-Dame d'Anvers	12	20	98-103	III
17	Lauterbach, Alfred (1884-1943)	Historien de l'art	PL	Directeur des Collections d'art de l'Etat au Ministère de l'Instruction publique à Varsovie	2CR	2	La restauration historique et rationnelle des monuments d'architecture	43	17-18	18-22	I
18	Saintenoy, Paul (1862-1952)	Architecte	BE	Membre de l'Académie royale de la Commission des Monuments ...	2CR	2	La Restauration des monuments. Principes généraux	11	17-18	14-17	I
19	Giovannoni, Gustavo (1873-1947)	Architecte ingénieur	IT	Directeur de l'Ecole Royale d'Architecture de Rome	2,ACR, 3PCR	2, 3P	2. General principles applied in Italy...3. The application of modern ...methods in the restoration..	28	17-18	39-45, (19) 23-28	I, IV
20	Fett, Harry (1875-1962)	Historien de l'art	NO	Directeur du Département des Monuments historiques de Norvège	ACR	3P					
21	Chierici, Gino (1877-1961)	Architecte	IT	Surintendant à l'Art Médiéval et Moderne pour la Campanie, province de Naples	3CR	3	Procèdes ... restauration de monuments napolitains. - The restoration ... in Campania	36	20	87-93 21-22 166-173	VI
22	Filangieri di Candidia, Riccardo (1882-1959)	historien	IT	Prof. à l'Université de Naples, Repr. de la Commune de Naples	3CR	3	The restoration of the Castel Nuovo at Naples	42	21-22	159-165	VI
23	Formigé, Jules (1879-1960)	Architecte	FR	En chef des Monuments historiques en France	3CR	3	La reconstitution des monuments antiques et les lois modulaires		19	23-28	I
24	Guidi, Giacomo (1884-1936)	Archéologue	IT	Surintendant archéologique pour la Tripolitaine. Ministère des Colonies	3CR	3	Examples of restoration of monuments in Tripoli	32	21-22	179-184	VI
25	Hendrickx, Jean (1890-1961)	Architecte	BE	Architecte à Bruxelles	3CR	3	Quelques suggestions a propos de la consolidation et réfection des monuments matériaux a employer	16	19	19-22	I
26	López Otero, Modesto (1883-1962)	Architecte	ES	Directeur de l'Ecole d'architecture à Madrid	3CR	3	Les procédés et matériaux pour la conservation des monuments anciens	6	21-22	123-129	IV
27	Marangoni, Luigi (1872-1950)	Architecte	IT	Architecte de la Basilique de Saint-Marc à Venise. Rep. de Venise	3CR	3	La conservation de la sculpture .. à la basilique de Saint-Marc	34	20	33-47	V
28	Moojen, Pieter A. J. (1879-1955)	Architecte	NL	Ancien Conseiller des Indes néerlandaises. Monuments de Bali	3CR	3	La conservation des monuments aux Indes néerlandaises		21-22	143-146	VI
29	Orlandos, Anastasios (1887-1979)	Architecte	GR	Membre de l'Académie, Prof. à l'Ecole des Beaux-arts d'Athènes	3CR	3	Différents travaux effectués en Grèce pour ... des monuments du Moyen Age	6			
30	Pernier, Luigi (1874-1937)	Archéologue	IT	Prof. d'Archéologie à l'Université de Florence, Chef de la Mission archéologique italienne en Crète.	3CR	3	Problème de la conservation et de la restauration des édifices anciens de l'île Crète	48	19	127-134	VI
31	Serra, Luigi (1881-1940)	Historien de l'art	IT	Surintendant à l'Art Médiéval et Moderne pour les Marches (Italie)	3CR	3	Special problems ... the restoration of ecclesiastical buildings	33	19	113-123	I
32	Terenzio, Alberto (1885-1957)	Architecte	IT	Surintendant au Monument Latium, Repr. du Ministère de l'Education	3CR	3	OIM 44 II. Works undertaken at the Pantheon	44	20	52-57	VI
33	Valenti, Francesco (1868-1953)	Ingénieur Architecte	IT	Surintendant des Monuments de la Sicile, Repr. du Ministère de l'éducation nationale (Italie)	3CR	3	OIM 39 3. Restauration de deux temples classiques a Agrigente et a Selinunte OIM 40 3. The restoration and consolidation ..in Sicily	39	20	78-82 21-22 147-153	VI
34	Vitry, Eugène Paul (1872-1941)	Historien de l'art et conservateur	FR	Conservateur au Musée du Louvre, Membre de la Commission des Monuments historiques de France,	3CR	3	Conservation de la statuaire et la sculpture monumentale. Conservation ... ou mise a l'abri des originaux	23	21-22	140-142	II,V
35	Philadelphus, Alexandros (1867-1955)	Archéologue	GR	Conservateur des Antiquités en Grèce	3bCR	3	Le conservation de la statuaire et de la sculpture orientale	49	21-22	138-139	V
36	Schmidt, Heinrich Justus (1903-1970)	Historien de l'art	AT	Bundesdenkmalamt de Vienne (Autriche)	3bCR	3	Quelques problèmes de restauration et solutions... par l'office autrichien des monuments historiques	24	21-22	130-135	V
37	Pontremoli, Emmanuel (1865-1956)	Architecte	FR	Inspecteur général des Bâtiments civils et des Palais nationaux, Prof. à l'Ecole des Beaux-Arts à Paris	3,ACR, 4PCR	3	Etude de la restauration du Palais de Versailles des dégradations .. et des méthodes Exemples...	25	20	58-68	VI
38	Torres Balbás, Leopoldo (1888-1966)	Architecte	ES	Conservateur de l'Alhambra, Prof. d'Histoire de l'Architecture de Madrid	2CR, ACR	3	Evolution des principes de la restauration. dans l'Espagne ...	47	17-18	23-25	I

Nom	Profession	Nat.	Mandat	Pos.	Point	Communication	OIM	Mouseion	pp	Fin
39 Capart, Jean (1877-1947)	Archéologue	BE	Conservateur en chef des Musées Royaux d'Art et d'Hist. de Bruxelles	-	3	De la nécessité d'une collaboration internationale ... Monuments de Philae	14	19	141-147	VII
40 Cellerier, Jean-Fernand (1870-1936)	Chimiste	FR	Directeur du Laboratoire d'Essais du Conservatoire National des Arts et Métiers, Paris		3	Deterioration of stone due to weather and atmospheric influences study of means of preservation	22	19	65-69	V
41 Crozzi, Giuseppe (2-2)	Ingénieur	IT	Ingénieur (Italie)		3	Restauration des hypogées e l'amphitheatre Flavien	38			
42 Jacopi, Giulio (1898-1982)	Archéologue	IT	Surintendant des Antiquités et Monuments des Iles Egéennes, Repr. du "Governatorato" de Rhodes		3	Quelques restaurations de monuments dans les Iles Egée	6	21-22	185-199	VI
43 Kok, Abel Antoon (1881-1951)	Architecte	NL	Architecte, Secrétaire du Bond Heemschut à Amsterdam		3	Preservation of ancient monuments in the Netherlands	18	21-22	154-158	VI
44 Maiuri, Amedeo (1886-1963)	Archéologue	IT	Surintendant aux Antiquités pour la Campanie, Repr. de la C. de Naples		3	The technique of restoration in the recent excavations at Herculaneum	30	19	34-38	VI
45 Zachos, Aristotelis (1871-1939)	Architecte	GR	Directeur de Reconstruction de l'Eglise Saint-Demètre à Salonique		3	La restauration de la Basilique de St-Démétrius de Salonique	6			
46 Brittner, Carl (1883-1958)	Chimiste	GE	directeur du laboratoire de chimie aux musées d'état	-	3-	Procédé de nettoyage de la pierre		21-22	136-137	V
47 Canalapietra, Petra Prada (2-2)	Chimiste (Mlle)	ES	(Mlle) De l'Université de Salamanque	-	3-	Voir Ribas		19	70-74	V
48 Ribas, Ignacio (1901-1996)	Chimiste	ES	Profes. a l'Université de Salamanque	-	3-	Examen chimique de la pierre ... de Salamanque, la patine ... reproduction.		19	70-74	V
49 Van Averbcke, Emiel (1876-1946)	Architecte	BE	Architecte en chef de la ville d'Anvers	-	3-	La restauration de la tour de la cathédrale d'Anvers		20	48-51	VI
50 Paquet, Pierre (1875-1959)	Architecte	FR	Inspecteur général des Monuments historiques en France	3,ACR	3,Ac	Le ciment armé dans la restauration des monuments historiques	8	19	11-18	IV
51 Charbonnier, André (2-2)	Écrivain d'art	FR	Docteur ès-sciences		3,Ac	The preservation of buildings on the acropolis problems raised - solutions..				
52 Lauer, Jean-Philippe (1902-2001)	Architecte	FR EG	Architecte du Service des Antiquités au Caire		3,Ac	La restauration et la conservation des monuments funéraires du roi Zoser a Saqqarah (Egypte, III dynasty)	53	19	117-126	VI
53 Balanos, Nikolaos (1860-1942)	Ingénieur	GR	Ingénieur, Conservateur des Monuments de l'Acropole à Athènes	3CR	3,A	Anastylosis of the Parthenon	19	19	135-140	VI
54 Kieslinger, Alois (1900-1975)	Géologue	AT	Prof. a la Technische Hochschule de Vienne (Autriche)	3,ACR	3,Ac	New studies on the decay of building stones	27	20	26-32	V
55 Slothouwer, Dirk Frederik (1884-1946)	Architecte	NL	Prof. à l'Ecole supérieure technique de Delft (Pays-Bas)	2,ACR	3,Ac	Restoration of Utrecht's cathedral	41	20	83-86	VI
56 Ani, Carlo (1889-1961)	Archéologue	IT	Prof. à l'Université de Padoue	2,3CR, ACR	3,Ac	Three principles adopted in architectonic restorations in Cyrene	46	20	69-75	VI
57 Poinssot, Louis (1879-1967)	Archéologue	FR	Directeur des Antiquités tunisiennes	-	3-	la restauration du mausolée de Dougga	6	20	76-77	VI
58 Keramopoulos, Antonios (1870-1960)	Archéologue	GR	Prof. d'Archéologie, Membre de l'Académie d'Athènes	3CR	3c	Le régime de fouilles nécessite d'une réglementation internationale				VII
59 Oprescu, Georges (1881-1969)	Historien de l'art	RO	Prof. à l'Université de Bucarest, Membre du Comité des Lettres et des Arts de la Société des Nations	3CR	3c					
60 Panaitescu, Emil (1885-1958)	Archéologue	RO	Directeur de la Scuola Romana de Rome, Prof. à l'Université de Cluj (Roumanie), Directeur du Musée	3CR	3c					
61 Karo, Georg (1872-1963)	Archéologue	GE	Direktor des Archaeologischen Inst. des Deutschen Reiches, Athènes	2CR, APCR	3c,Ac 3,AP					
62 Erdati, Ferdinando (1882-1975)	Architecte ingénieur	IT	Surintendant des Monuments de la Vénétie Julienne. Commune de Trieste	3CR						
63 Lenci, Alfredo (1871-1952)	Architecte	IT	Directeur de l'Office des Beaux-Arts de Florence, Repr. de la Commune de Florence	4CR	4	The importance op vegetation as an aesthetic factor in the environment of ancient monuments	35	20	110-115	III, VI
64 Nicodemi, Giorgio (1891-1967)	Historien de l'art	IT	Surintendant en chef aux Recueils d'histoire et d'art de la Commune de Milan (Castello Sforzesco)	4CR	4	L'entourage des monuments	29	20	104-109	III
65 Oikonomos, Georgios (1883-1951)	Archéologue	GR	Prof. à l'Université d'Athènes, Directeur du Musée national...	0,3PC R, 4CR	4	L'entourage des monuments	6	20	94-97	III
66 Colini, Antonio Maria (1900-1989)	Archéologue	IT	Inspecteur technique des Services Archéologiques du Gouvernement.		4	pour Prof. Munoz	50			
67 Muñoz, Antonio (1884-1960)	Architecte	IT	Directeur de l'Office des Antiquités et Beaux-arts. Rome	-	4-	Le problème de l'adaptation des monuments anciens de Rome ...	6	21-22	117-122	III
68 Weiss, Raymond (2-2)	Administratif	FR	Conseiller de l'Institut international de Coopération intellectuelle	1CR	4c					
69 Hauteceur, Louis (1884-1973)	Historien de l'art	FR	Conservateur des Musées nationaux, Prof. à l'Ecole des Beaux-Arts à Paris	1CR	6	Veu en faveur de la publication des documents relatifs aux monuments ...	52	21-22	201-203	VII
70 Nocq, Henry (1869-1942)	Sculpteur	FR	Président de la Société d'iconographie parisienne.	3CR	6, 4c	Le rôle de l'éducation dans la conservation des monuments		21-22	200	VII
71 Bals, Gheorghe (1868-1934)	Architecte	RO	Membre de l'Académie roumaine et de la Comm. des Monuments historiques		Ac					
72 Michon, Etienne (1865-1939)	Historien de l'art	FR	Conservateur du Louvre	ACR	Ac					
73 Alströmer, Jonas (1877-1955)	Diplomate	SE	Ministre de Suède à Athènes							
74 Arrate Celaya, Juan (1899-2)	Architecte	ES	Architecte à Madrid							
75 Baud-Bovy, Daniel (1870-1958)	Historien de l'art	CH	Président de la Commission fédérale des Beaux-Arts, Membre du COIM							
76 Béguignon, Yves (1899-1990)	Archéologue	FR	Secrétaire général de l'Ecole Française d'Athènes							
77 Bertos, Nicolaos (1885-1949)	Historien de l'art	GR	Directeur des Beaux-Arts au Ministère de l'Instruction publique à Athènes							
78 Bommer, Jules (1872-1950)	Conservateur	BE	Conservateur au Musée du Cinquantenaire à Bruxelles							
79 Calza Bini, Alberto (1881-1957)	Architecte	IT	Repr. du Syndicat national des Architectes (Rome)							
80 Caro del Amayo, Alonso (1880-1957)	Diplomate	ES	Ministre d'Espagne en Grèce							

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

	Nom	Profession	Nat.	Mandat	Pos.	Point	Communication	OIM	Mouselon	pp	Fin
81	Carouzos, Christos (1900-1967)	Archéologue	GR	Conservateur des antiquités à Athènes							
82	Carpenter, Rhys (1889-1980)	Historien de l'art	US	Director of the American School of Classical Studies, Athènes							
83	Chapouthier, Fernand (1899-1953)	Archéologue	FR	Maitre de conférences a l' Université de Dijon							
84	Collin, André (1875-1966)	Architecte	FR	En Chef des Monuments historiques en France, Inspecteur général adjoint							
85	Constantopoulos, Constantinos (1874-1943)	Archéologue	GR	Conservateur des Antiquités à Athènes							
86	Coutomiotis, Constantinos (1877-1945)	Archéologue	GR	Directeur de la Section archéologique de Grèce, Membre de l'Académie d'Athènes							
87	Della Seta, Alessandro (1879-1944)	Archéologue	IT	Directeur de l'Ecole italienne d'Archéologie à Athènes							
88	Demargne, Pierre (1903-2000)	Archéologue	FR	Ecole Française d'Athènes							
89	Dupierreux, Richard (1891-1957)	Historien de l'art	BE	Membre du COIM, Prof. à l'Institut supérieur des Beaux-Arts d'Anvers							
90	Evangelidis, Dimitrios (1886-1859)	Archéologue	GR	Prof. à l'Université de Salonique							
91	Fischer, Otto (1886-1948)	Historien de l'art	CH	Conservateur du Musée de Bâle (Suisse)							
92	Gadaye, René (?-?)	Administratif	FR	Directeur-adjoint à la direction des Beaux-Arts à Paris							
93	Gioulano, Michèle (?-?)	Administratif	IT	Att. Secrétariat de la commission italienne de coopération intellectuelle							
94	Graul, Richard (1862-1944)	Historien de l'art	GE	Ancien Directeur des Musées d'Art de la Ville de Leipzig, Membre du COIM							
95	Goustier, George (1887-1945)	Archéologue	FR	Directeur des Arts cambodgiens et Conservateur du Musée Phnom Penh							
96	Guey, Fernand (1877-1964)	Conservateur Peintre	FR	Conservateur du Musée de Rouen							
97	Guiffrey, Jean (1870-1952)	Conservateur	FR	Conservateur des Musées nationaux à Paris, Membre du COIM							
98	Hartley, Walter Abel (1882-1955)	Archéologue	GB	Assistant- Director of the British School at Athens, Repr. du British Museum et du Victoria and Albert M.							
99	Kyparissis, Nikolaos (1879-1944)	Archéologue	GR	Conservateur des antiquités à Athènes							
100	Lalewicz, Marian (1876-1944)	Architecte	PL	Architecte à Varsovie							
101	Lavachery, Henri (1885-1972)	Archéologue	BE	Att. Musées Royaux d' art Bruxelles							
102	Makridis, Theodore (1872-1940)	Archéologue	GR	Directeur du Musée Benaki à Athènes							
103	Mariani, Giovanni (?-?)	historien	IT	Ministère d'Education nationale							
104	Marintou, Spyridon (1901-1974)	Archéologue	GR	Conservateur des Antiquités à Athènes							
105	Mariotti, Giovanni (1850-1935)	historien	IT	Ministère d'Education nationale							
106	Maslow, Boris (1893-1962)	Architecte	FR	Inspecteur des Beaux-Arts et Monuments historiques a Fez (Maroc)							
107	Miller, William (1864-1945)	historien	GB	Délégué de la Royal Historical Society de Londres							
108	Montenach, Jean-Daniel de (1892-1958)	Administratif	CH	Secrétaire de l'Organisation de Coopération intellectuelle.							
109	Neugass, Fritz (1899-1979)	Historien de l'art	GE	Envoyé spécial de la WelkunsI Berlin							
110	Nicolle, Marcel (1871-1934)	Historien de l'art	FR	Attaché honoraire des Musées Nationaux en France							
111	Orzi, Nicola (?-?)	Administratif	IT	de la Direction générale des Antiquités et Beaux-Arts, Repr. du Ministère de l'Education nationale (Italie)							
112	Örs, Sedat Zeki (1888-1966)	Diplomate	TR	Conseiller de la Légation de Turquie à Athènes. Gouvernement R. Turque							
113	Pace, Biagio (1899-1955)	Archéologue	IT	Prof. d'Architecture à l'Université de Naples							
114	Papantoniou, Zacharias (1877-1940)	Historien de l'art	GR	Directeur de la Pinacothèque nationale d'Athènes							
115	Pelekidis, Eustratios (1880-1958)	Archéologue	GR	Prof. à l'Université de Salonique							
116	Persson, Axel (1888-1951)	Archéologue	SE	Délégué de l'Académie royale des Belles-Lettres ... de Suède							
117	René-Jean (1879-1951)	Écrivain d'art	FR	Représentant le journal Comœdia							
118	Pippas, Dimosthenis (1888-1933)	Archéologue	GR	Conservateur des Antiquités							
119	Rossi, Attilio (?-?)	Administratif	IT	Institut international de Coopération. Directeur intérimaire.							
120	Sánchez Cantón, Francisco Javier (1891-1971)	Historien de l'art	ES	Sous-Directeur du Musée du Prado a Madrid, Membre du COIM							
121	Sochor, Stanislav (1882-1959)	Architecte	TS	Directeur de l'Office national des Monuments historiques							
122	Sotirion, Georgios (1880 - 1965)	Archéologue	GR	Prof. Directeur du Musée byzantin, Membre de l'Académie d'Athènes							
123	Stele, France (1886-1972)	Historien de l'art	YU	Conservateur du musée de Ljubljana							
124	Verne, Henri (1880-1949)	Historien de l'art	FR	Directeur des Musées nationaux et de l'Ecole du Louvre à Paris							
125	Voutazos, Alexandros (1877-1954)	Chimiste	GR	Prof. à l'Ecole Polytechnique, Membre de l'Académie d'Athènes							
126	Walter, Otto (1882-1965)	Archéologue	AT	Directeur de l'Institut autrichien d'archéologie à Athènes							
127	Xyngopoulos, Andreas (1891-1979)	Archéologue	GR	Conservateur des Antiquités à Athènes							
128	Zengelis, Constantinos (1870-1957)	Chimiste	GR	Prof. de Chimie a l'Université d'Athènes, Membre de l'Académie							
129	Zuruzoglou, A. (?-?)	Diplomate	PT	Consul général du Portugal à Athènes							

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

Nom	Profession	Nat.	Mandat	Pos.	Point	Communication	OIM	Museion	pp	Fin
130	Bnbl, Odette (1906-1972)	Archéologue	FR	Att. au Musée Guimet à Paris (Mlle)						
131	De Salis, Max	Administratif	FR?	Du Bureau International du Travail.						
132	Herbeht, Jean	Administratif	FR?	Du secrétariat de l'Office international des Musées.						
133	Lejeune, Jeanne (1884-1978)	Historien de l'art	FR	Du secrétariat de l'Office international des Musées (Mlle)						
134	Lévy, Esther (1892-1975)	Administratif	FR	Att. au Musée Guimet à Paris (Mme)						
135	Massot	Administr.	FR	Secrétaire de la Comm. des Monuments historiques à Paris. (Mme)						
136	Pelgrims, Raymond (1875-1955)	Entrepreneur	FR	Prés. Association - Château de Beersel						

Υπόμνημα συμβολισμών Παραρτήματος II

Nom: Όνομα συμμετάσχοντος στο συνέδριο με ηλεκτρονική σύνδεση στο βιογραφικό του

Nat: AT Αυστρία, BE Βέλγιο, ES Ισπανία, FR Γαλλία, GB Βρετανία, GE Γερμανία, GR Ελλάδα, IT Ιταλία, NL Ολλανδία, NO Νορβηγία, PL Πολωνία,

RO Ρουμανία, SE Σουηδία, CH Ελβετία, TR Τουρκία, TS Τσεχοσλοβακία, US Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, YU Γιουγκοσλαβία (πρώην).

Pos: Θέση στο συνέδριο. CR: Μέλος επιτροπής συμπερασμάτων ανά σημείο 1 έως 6 και Α για Ακρόπολη. P. Πρόεδρος επιτροπής ή συνεδρίας κατά θέμα. -: Χωρίς φυσική παρουσία

Point: 1-6, Α. Σημείο θεματολογίου σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη

OIM: Παραπομπή με σύνδεσμο στα αρχεία της UNESCO <https://atom.archives.unesco.org/documents-de-lo-i-m>

Mouseion: Παραπομπή με σύνδεσμο στο αρχείο του περιοδικού <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6158487m?rk=21459;2#>

pp: Σελίδες περιοδικού Mouseion

Fin: Καταχώρηση παρουσίας στο αναθεωρημένο θεματολόγιο των συμπερασμάτων του συνεδρίου OIM 1933

ABSTRACT

The Charter of Athens**The foundation of the principles of restoration and the case of the Acropolis****Costas Zambas***Dr. Civil Engineer, National Technical University of Athens, Greece*

Themes in Archaeology 2021, 5(1): 22 - 51

The article examines the International Conference for the Protection and Preservation of Monuments of Artistic and Historical Interest, convened by the International Museums Office in October 1931 in Athens. Using new data, we describe its organization, in which the Secretary of the Office Euripides Fountoukidis was protagonist, the evolution of the operations and the conclusions, which are known as the Charter of Athens and are the foundation of the international restoration principles, without differing substantially from those of the Charter of Venice. The case of the anastylosis of the Acropolis monuments, which was a central subject of the Conference, is also being considered. The anastylosis of the north side of the Parthenon, which was completed a year ago on the centenary of the new Greek state received praise, but also the warning of the damage that rusty irons would cause, which happened later and made necessary the modern restorations of the CPAM (Committee for the Preservation of Acropolis Monuments). For these restorations and the current proposal by Manolis Korres for the reconstruction of the western access of the Acropolis, some comments are submitted in the light of the principles of the Charter of Athens, the newer charters and the additional principles established by Charalambos Bouras.

The article is in such a form that it utilizes the possibilities provided by an open-access electronic scientific journal. It has a relatively short text, extensive footnotes and hundreds of internet links so that the reader has many options. From a brief reading of the main text to the study of the directly accessible links in order to check the writer's opinions, or to proceed with his own further relevant research.

Key words: Charter of Athens, Fountoukidis, anastylosis, Acropolis, Bouras